

The Gleaner

Vol 28 (2011)

In Memoriam of C. G. Patrinelis

Από τον Κωνσταντίνο Οικονόμο στον Παύλο Καλλιγά. «Ένα μάθημα κανονικού δικαίου» χωρίς αποδέκτες

Κωνσταντίνος Γ. Πιτσάκης

doi: [10.12681/er.138](https://doi.org/10.12681/er.138)

To cite this article:

Πιτσάκης Κ. Γ. (2011). Από τον Κωνσταντίνο Οικονόμο στον Παύλο Καλλιγά. «Ένα μάθημα κανονικού δικαίου» χωρίς αποδέκτες. *The Gleaner*, 28, 321–350. <https://doi.org/10.12681/er.138>

ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΟΙΚΟΝΟΜΟ
ΣΤΟΝ ΠΑΥΛΟ ΚΑΛΛΙΓΑ

«Ένα μάθημα κανονικοῦ δικαίου» χωρίς αποδέκτες

I

ΤΟ 1827 Ο FRIEDRICH AUGUST BIENER (1787-1861), ἀπὸ τοὺς πρωτοπόρους τῆς ἔρευνας τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου, ἐκδίδει στὴν ἴδια πόλη τὸ ἐμβληματικὸ του ἔργο *De collectionibus canonum ecclesiae graecae scheldiasma litterarium*, τὸ πρῶτο συστηματικὸ ἔργο στὴ Δύση γιὰ τὶς πηγές τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.¹ Ἐκδεδομένο μεταξὺ τῶν δυὸ κορυφαίων ἔργων τοῦ σημαντικοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου, γιὰ τὶς ἰουστινιάνειες Νεαρές (1824) καὶ γιὰ τὸν ἰουστινιάνειο Κώδικα (1833),² μαρτυρεῖ τὴ συστηματικὴ του ἱκανότητα καὶ τὴν παιδεία του, ἀλλὰ καὶ

---

1. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ εἰδικότερα τὸ ρωσικὸ δίκαιο, εἶναι τὸ παλαιότερο γενικὸ ἔργο τῆς διεθνοῦς βιβλιογραφίας ποὺ καταγράφεται στὴ βιβλιογραφία τῶν L. Burgmann – H. Kaufhold, *Bibliographie zur Rezeption des byzantinischen Rechts im alten Rußland sowie zur Geschichte des armenischen und georgischen Rechts* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 18], Φραγκφούρτη 1992, σ. 7 (ἀρ. 3 «Allgemeines»).

2. F. A. Biener, *Geschichte der Novellen Justinians*, Βερολίνο 1824· F. A. Biener – K. W. E. Heimbach, *Beiträge zur Revision des Justinianischen Codex*, Βερολίνο 1833. Γιὰ τὴν «τριλογία» αὐτῆ τοῦ Biener: J.-A.-B. Mortreuil, *Histoire du droit byzantin*, τ. I, Παρίσι 1843, σ. li· πβ. C. E. Zachariae, *Historiae Iuris Graecoromani delineatio*, Ἀιδελβέργη 1839, σ. 3. Γιὰ τὸ μεταϊουστινιάνειο βυζαντινὸ δίκαιο βλ., π.χ., τὶς μελέτες τοῦ Biener, «Über die Novellen der byzantinischen Kaiser im Veranlassung der in dieser Zeitschrift befindlichen Abhandlung desselben Gegenstandes», *Zeitschrift für die geschichtliche Rechtswissenschaft* 8 (1835), 263-280 καὶ, γιὰ τὴν πρόκλησή του στὴ Γεωργία καὶ τὴν Ἀρμενία, «Vorläufige Nachricht über einige noch jetzt geltende Georgische und Armenische Rechtssammlungen», *Kritische Zeitschrift für Rechtswissenschaft und Gesetzgebung des Auslandes* 2 (1830), 233-244. Στὸ κανονικὸ δίκαιο τῆς ἐλληνικῆς Ἐκκλησίας θὰ ἐπανεέλθει, πολὺ ὀριμότερος, ὕστερα ἀπὸ σχεδὸν μία τριακονταετία: «Das kanonische Recht der griechischen Kirche», ὅ.π. 28 (1856), 163-206.

τους περιορισμούς του, σέ ένα αντίκειμενο πού, σέ αντίθεση πρὸς τὶς ἄλλες ἐνασχολήσεις του στὴν ἱστορία τοῦ δικαίου, δὲν τοῦ εἶναι ἰδιαίτερα οἰκεῖο. Ἴσως πρόκειται γιὰ ἓνα εἶδος γερμανικῆς (αὐτο)πειθαρχίας: θέλει νὰ μὴ εἶναι μόνον τυπικά, κατὰ τὴν παλαιὰ παράδοση, διδάκτωρ «ἀμφοτέρων τῶν δικαίων», *doctor utriusque iuris*, ἀλλά, παράλληλα μὲ δύο σημαντικὲς μελέτες στὸ ρωμαϊκὸ δίκαιο, νὰ ἔχει καὶ ἓνα, ἐπίσης βασικὸ, δημοσίευμα κανονικοῦ δικαίου.

Τὸ πρωτοποριακὸ πάντως αὐτὸ ἔργο θὰ ἔχει μίᾳ ἰδιαίτερη τύχη στὴν ἑλληνικὴ νομικὴ ἱστορία. Ἡ μετάφρασή του στὰ ἑλληνικὰ ἀπὸ τὸ λατινικὸ πρωτότυπο θὰ ἀποτελέσει ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ πρωτόλεια ἔργα μιᾶς ἀπὸ τὶς ἰδρυτικὲς προσωπικότητες τῆς νεοελληνικῆς νομικῆς ἐπιστήμης: ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς (1814-1896), νεαρὸς διδάκτωρ τῆς Αἰδελβέργης τὸ 1837, φθάνει στὴν Ἑλλάδα τὸ ἴδιο ἔτος καὶ τὸ 1840, σὲ ἡλικία 26 ἐτῶν, δημοσιεύει στὴν Ἀθήνα τὴ μετάφραση τοῦ *Σχεδιάσματος τοῦ Biener: Φιλολογικὸν σχεδιάσμα περὶ τῶν συλλογῶν τῶν κανόνων τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας*,³ ὑπὸ *Φρειδερίκου Αἰγούστου Βεῖνερ, καθηγητοῦ ἐν Βερολίῳ*,

3. Εἶναι ἡ ὀρθότερη μορφή τοῦ τίτλου, ἡ ὁποία ἀνταποκρίνεται καὶ στὸ περιεχόμενον καὶ στὸν τίτλο τοῦ πρωτοτύπου. Τυπογραφικὰ ἐναλλάσσεται μὲ τὴ μορφή: ... *περὶ τῶν συλλογῶν καὶ κανόνων*, πού εἶναι καὶ ἡ συνηθέστερα μνημονεύμενη: ὑπὸ τὴ δεύτερη αὐτὴ μορφή ἀναδημοσιεύεται ἡ μελέτη καὶ στὴ μεταθανάτια συγκεντρωτικὴ ἐκδοση τῶν δημοσιευμάτων τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ ἀπὸ τὸν γιὸ του Γεώργιο Π. Καλλιγᾶ, *Μελέται νομικαί, πολιτικαί, οἰκονομολογικαί, ἱστορικαί, φιλολογικαί κλπ. καὶ λόγος ἐν τῇ Ἐθνοσυνελεύσει καὶ τῇ Βουλῇ...*, τ. Α', Ἀθήνα 1899, σ. 299-405 (οἱ παραπομπὲς ἐφεξῆς στὴ δεύτερη αὐτή, κατὰ πολὺ πιὸ εὐχρηστὴ, δημοσίευση). – Ὁ τίτλος ἔχει ἴσως ἐπηρέασει τὸν τίτλο ἐνὸς ἄλλου ἱστορικῆς σημασίας δημοσιεύματος, οὐσιαστικὰ τοῦ δευτέρου συστηματικοῦ μελετήματος γιὰ τὸ κανονικὸ δίκαιο τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἀπὸ τὸν μετέπειτα καρδινάλιο J.-B. Pitra, *Des canons et des collections canoniques de l'Église grecque*, Παρίσι 1858 (πρῶτη δημοσίευση στὴν ἐφημερίδα *L'Univers*, φ. τῆς 4, 17 καὶ 21 Νοεμβρίου 1857): τὸ δημοσίευμα, ὑπὸ τὴν τυπικὴ μορφή βιβλιοκρισίας γιὰ τοὺς πρῶτους πέντε τόμους τοῦ *Συντάγματος τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν Ράλλη-Ποτλῆ* (Ἀθήνα 1852-1853), ἀποτελεῖ, καὶ αὐτὸ, στὴν πραγματικότητα, ἓνα πολλαπλῶς «προγραμματικὸν» κείμενο ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς: Κ. Γ. Πιτσάκης, «Énnemond Bonnefoi (1536-1574): 450 χρόνια», *Ἡ Πανελλήνιο Ἱστορικὸ Συνέδριο*, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 37-59· τώρα, Ὁ ἴδιος, «Quel sera donc l'Institut de France qui proposera cette mission...? Γαλλικοὶ ὀραματισμοὶ τοῦ 1857 γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος», *Ἑλλάδα καὶ Γαλλία κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα*. Ἴδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων—Ambassade de France en Grèce—Institut Français, Athènes (Ἀθήνα, 29-30 Μαρτίου 2011) [πρακτικὰ ὑπὸ ἐκδοσῆ]. Γιὰ νὰ κλείσει ὁ κύκλος: ὁ Γεώργιος Ράλλης, στὰ προλεγόμενα τοῦ ἔκτου τόμου τοῦ

κατὰ μετάφρασιν ἐκ τοῦ λατινικοῦ ὑπὸ Παύλου Καλλιγᾶ. Ὅμως τυπικὰ μόνον πρόκειται γιὰ μετάφραση· στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ τὴν ἀφορμὴ γιὰ ἓνα προγραμματικὸ κείμενο, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ νεαρὸς Καλλιγᾶς αἰσθάνεται ἔτοιμος νὰ ξεκαθαρίσει τὴ σχέση του μὲ τὴ χριστιανικὴ θρησκεία, κυρίως στὴν ἀνατολικὴ ἔκφρασή της. Εἶναι «ὁ πρόλογος τοῦ μεταφραστοῦ», ὁ ὁποῖος καταλαμβάνει κάτι περισσότερο ἀπὸ τὸ μισὸ τοῦ δημοσιεύματος (σ. 299-339).⁴ Μετὰ ἀπὸ μία θεώρηση τῆς ἱστορίας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου καὶ τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας, κυρίως στὶς σχέσεις τους μὲ τὴν Πολιτεία καὶ τὸ κοσμικὸ δίκαιο, ὅπως τις βλέπει ὁ συγγραφέας, διατυπώνεται μὲ ἀρκετὴ σαφήνεια ἡ θέση του γιὰ τὸν σημερινὸ ρόλο ὅχι ἀπλῶς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ τῆς ἴδιας τῆς θρησκείας, στὸ περιθώριο τῆς κοινωνίας· ἀφοῦ ἔχει πλέον ὀλοκληρώσει τὴν ἱστορικὴ παιδευτικὴ ἀποστολὴ της, τῆς ἀμφισβητεῖται πλέον ὅχι μόνον ἡ κοινωνικὴ λειτουργία, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἠθικὸς σκοπός, ἀκόμη καὶ τὸ μεταφυσικό-σωτηριολογικὸ ἀντικείμενο τοῦ ἔργου της. Καὶ στὸ Βυζάντιο, ἄλλωστε, «ἡ Ἐκκλησία ἀδιαφορεῖ διὰ τὴν κοινωνίαν» –ἀλλὰ κατεξοχὴν σήμερα:

«Σήμερον δὲν ἔχει πλέον τὸ δικαίωμα νὰ ἐξέλθῃ ἀπὸ τὰ ὄρια της, ἀφοῦ ἤλλαξεν ἡ κοινωνία ἀπέναντί της. [...] Ἡ σημερινὴ κοινωνία ἐξῆλθεν ἀπὸ τὸν Χριστιανισμόν, ἔχει ἐντὸς ἑαυτῆς τὸ στοιχεῖόν του καὶ εἶναι ἀπέναντί του ἐλευθέρα, κυφοροῦσα τὸ σπέρμα, τὸ ὁποῖον ἐδέχθη. [...] Ἡ Ἐκκλησία παύει λοιπὸν ἀπὸ τοῦ νὰ ἔχῃ ἀποστολικὴν ἐπαγγελίαν καὶ εἶναι μόνον ὁ φύλαξ τοῦ δόγματος. [...] Καθὼς ὁ ἀνῆλιξ ἀπαλλάττεται ἀπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ κηδεμόνος, ὅταν φθάσῃ τὴν νόμιμον ἡλικίαν του, τοιοῦτοτρόπως σήμερον καὶ ἡ κοινωνία. Ἡ Ἐκκλησία εἶχε μόνον τὴν ἐπαγγελίαν νὰ σχηματίσῃ χριστιανούς, ὅχι νὰ ἐξουσιάσῃ τὸ πνεῦμα, ἀλλὰ νὰ τὸ προετοιμάσῃ εἰς τὴν ἐλευθερίαν του –διότι τοῦτο εἶναι ὁ Χριστιαν-

Συντάγματος, Ἀθήνα 1859, σ. θ', μνημονεύει ἀπὸ κοινῶ «τοῦ ἐξόχου τῆς Σαξωνίας καθηγητοῦ κυρίου Βινερίου καὶ τοῦ Σ. Π. κυρίου Ι. Β. Πιτρᾶ, ἐκ τοῦ ἐν Γαλλίᾳ θρησκευτικοῦ τάγματος τῶν Βενεδικτίνων» καὶ τοὺς εὐχαριστεῖ γιὰ τὶς εὐνοϊκὰς βιβλιοκρισίας καὶ τὶς παρατηρήσεις τους.

4. Βλ. Κ. Γ. Πιτσάκης, «Καλλιγᾶς καὶ Ἀρμενόπουλος: μία ἱστορία ἔρωτος καὶ μίσους», *Τὰ Ἱστορικά* τχ. 27 (Δεκέμβριος 1997), (259-296) 263-266· ἡ εἰδικὴ μονογραφία γιὰ τὸν Παῦλο Καλλιγᾶ τῆς Marie-Paule Masson-Vincourt, *Paul Calligas (1814-1896) et la fondation de l'État grec*, Παρίσι-Montréal 1997 = *Ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς (1814-1896) καὶ ἡ ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους*, μτφρ. Ἄρ. Ἀλεξάκης - Ἄγγ. Παπαδοπούλου - Κ. Τσινάρης, Ἀθήνα 2009, σ. 235-243 δὲν ἐντοπίζει ἐπαρκῶς τὴν παράμετρο αὐτῆς τοῦ προλόγου.

νισμός, ἐξ ἑαυτοῦ ὁ ἄνθρωπος νὰ εἶναι ὅ,τι πρέπει νὰ εἶναι, καὶ εἰς τοῦτο συνίσταται ἡ ἀληθῆς σωτηρία. [...] Διότι ἡ θρησκεία δὲν ἔχει πλέον ἀπέναντι τῆς πολιτείας ἰδιαιτέρον ἠθικὸν καὶ οὐσιώδη σκοπὸν, ὅστις νὰ μὴ ὑπάρχη εἰς τὴν πολιτείαν. Ἡ πολιτεία εἶναι ὁ αὐτὸς ἠθικὸς σκοπός, ἀλλ' ὡς ὑπάρχων, πραγματικῶς καὶ μάλιστα ἠθικῶς ὑπάρχων, δηλαδὴ τὸν ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος ἐλευθέρως νοεῖ. Ἡ θρησκεία ὅμως εἶναι αὕτη ἡ οὐσία ὡς πίστις καὶ αἴσθημα· ἐὰν αὐτὸ τὸ αἴσθημα ἀφίνετο εἰς τὴν διάκρισίν του, ἤθελεν ἀνατρέψει κάθε καθεστῶς. [...] Τοιοῦτοτρόπως ἡ Ἐκκλησία, ἀφοῦ διέτρεξε τὸ στάδιόν της, ἔχει νὰ ἐπιστρέψῃ ἐκεῖ ὅθεν ἀνεχώρησε [...] χωρίζεται [ἀπὸ τὸν κόσμον] διότι [...] ἐξεπλήρωσεν ἀπέναντί του τὴν ἐπαγγελίαν της. Εἰς ἡμᾶς ἀπόκειται νὰ ὠρμάσωμεν τὸν καρπὸν τοῦ Θείου σπέρματος.»

Ἡ στάση ἀπέναντι στὸ Βυζάντιο εἶναι βέβαια ἀρνητικὴ.⁵ Σύμφωνα μὲ τὰ σταθερὰ ἰδεολογικὰ πρότυπα τῆς ἱστοριογραφίας τῆς ἐποχῆς, τὸ Βυζάντιο δὲν ἀντιπροσωπεύει παρὰ μία παρατεινόμενη παρακμὴ· ἀπλῶς (ὀλίγον κατ' ὀλίγον [...] ἐξοδεύει τὴν ζώην του χωρὶς νὰ λαμβάνῃ νέαν). Ἀκόμη καὶ στὸν χῶρο τῆς τέχνης: «Τί εἶναι ἡ βυζαντινὴ [...] ἀρχιτεκτονική; Τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας τέχνης πολλακίς ἀσυμμέτρως συνθετιμμένα μεταξὺ των, ἡ ρωμαϊκὴ ἀψὶς ἐπὶ τῆς ἑλληνικῆς στήλης». Ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ

(κατηφής, ἐκφράζει ἀδιακόπως τὴν ὀδύνην της ὅτι δὲν δύναται [...] νὰ παραστήσῃ τὸ ἄπειρον καὶ τὸ ὕψος τοῦ στοχασμοῦ. Ἡ μουσικὴ λησμονεῖται, χάνει τὸ μέτρον, τὸν ρυθμόν, τὴν συμφωνίαν καὶ τὴν ἁρμονίαν της, καὶ γίνεταί τὸ σπάραγμα τῆς φωνῆς, λυπηρῶς ἀπηχοῦσης εἰς τὴν ἀκοήν.»

Ἀναγνωρίζεται ὅμως τὸ Βυζάντιο, ἔστω μὲ κάποια συγκατάβαση, ὡς ὁ ταπεινὸς θεματοφύλαξ, ὁ ὁποῖος, στὸ μέτρο τῶν περιορισμένων δυνατοτήτων του, διαφυλάσσει τὰ λείψανα τοῦ κλασικοῦ πολιτισμοῦ, προκειμένου νὰ τὰ ἀποδώσει ἐν καιρῷ στὸν μόνον νόμιμο δικαιούχου, τὴ φωτισμένη Εὐρώπη:

«Τοιοῦτοτρόπως ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς [...] ἀπεσύρθη εἰς τὸ Βυζάντιον διὰ ν' ἀπολαύσῃ τὰς τιμὰς τῆς κηδείας, καὶ τὸ Βυζάντιον φυλάττει τὴν ἱερὰν παρακαταθήκην τῶν λειψάνων του, μέχρις ὅτου ἡ χριστιανικὴ Εὐρώπη φθάνει εἰς ἡλικίαν νὰ τὴν ζητήσῃ, καὶ ἀπ' ἐκεῖνην τὴν στιγμήν δὲν ἔχει πλέον ἄλλην λειτουργίαν νὰ ἐκπληρώσῃ.»

5. Βλ. ἤδη στὸ ἀμέσως προηγούμενο νεανικὸ δημοσίευμα τοῦ Καλλιγᾶ, *Περὶ συντάξεως πολιτικοῦ κώδικος εἰς τὴν Ἑλλάδα διατριβὴ πρώτη*, Ἀθήνα 1839 = *Μελέται...*, ὁ.π., τ. Α', σ. 443-453.

Για τὴ νομιμοποίηση τοῦ ἀληθοῦς αὐτοῦ δικαιοῦχου ὁ Καλλιγᾶς δὲν διατηρεῖ καμία ἐπιφύλαξη:

«Διὰ τὴν Εὐρώπην καθ' αὐτὸ εἶναι ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς τὸ παρελθόν, ὡς ἀνωτέρων ἐκείνου. Αὐτὴ μόνη δύναται νὰ τὸν μεταχειρισθῆ ἀνεξαρτήτως πρὸς ἰδίαν τῆς ὠφέλειαν, διότι δι' αὐτὴν δὲν εἶναι κληρονομία τῆς ὁποίας δὲν δύναται νὰ φέρῃ τὸ βᾶρος, ἀλλὰ θησαυρὸς τὸν ὁποῖον ἀποκτᾷ διὰ τοῦ πνεύματός τῆς.»

Ὅσο γιὰ τὴν ἴδια τὴ μετάφραση τοῦ Καλλιγᾶ, εἶναι ἀρκετὰ πιστὴ καί, δυστυχῶς, ἀρκετὰ κακὴ, ἀπὸ ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος ἐμφανῶς διεκπεραιώνει σχεδὸν μηχανικὰ μία ἐργασία σὲ θέμα πού, καθ' ἑαυτό, τοῦ εἶναι ξένο καὶ τὸν ἀφήνει ἀπολύτως ἀδιάφορο, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὁποῖου ἀγνοεῖ καὶ τὰ στοιχειώδη *realia*: ἓνα μόνον τυπικὸ παράδειγμα: ὁ σημαντικὸς κανονολόγος τοῦ 12ου αἰῶνα Ἀλέξιος Ἀριστηνὸς ἐμφανίζεται σὲ κάθε σχεδὸν σελίδα τῆς μετάφρασης ὡς «Ἀρίστενος», κατὰ ἀνα-μεταγραφή ἀπὸ τὸ λατινικὸ *Aristenus*: φυσικὰ, ἔτσι τὸν ὀνομάζει ὁ Καλλιγᾶς καὶ στὸν δικό του πρόλογο (σ. 323 σημ. 5).

Γιὰ νὰ ἐπανέλθουμε στὸ *Σχεδιάσμα* τοῦ Biener: σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ σύγχρονή του πρακτικὴ τοῦ κανονικοῦ δικαίου στὴν ἀνατολικὴ Ἑκκλησία (ὁ ὅρος ἐλληνικὴ Ἑκκλησία στὸν τίτλο τοῦ πρωτοτύπου καὶ τῆς μετάφρασης τοῦ Καλλιγᾶ ἔχει βέβαια, κατὰ τὴ συνήθη τότε χρῆση, αὐτὴ τὴν ἔννοια), τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Biener εἶναι κυρίως ἐστραμμένον στὴ ρωσικὴ Ἑκκλησία, λόγῳ τῆς σημασίας καὶ τῆς ἐπιρροῆς τῆς, τῶν σχέσεων τῆς Ρωσίας μὲ τὸν γερμανικὸ κόσμον καὶ τοῦ περιθωριακοῦ χαρακτήρα τῶν ἐν πολλοῖς ἐμπερίστατων καὶ ἀπομονωμένων, ὡς πρὸς τὶς διεθνεῖς σχέσεις τους, ἐλληνοφώνων ἐκκλησιῶν, οἱ ὁποῖες ἐπιπλέον δὲν εἶχαν νὰ προσφέρουν, σὲ ἀκαδημαϊκὸ ἐπίπεδο, ἐπαρκὴ «ἀνταποκριτὴ» στὸν Biener.⁶ Ὡς ἀντιστοίχους «ἀνταποκριτές» του γιὰ τὴ ρωσικὴ Ἑκκλησία ὁ Biener μνημονεύει πολὺ ἐπαινετικὰ καὶ εὐχαριστεῖ τὸν μητροπολίτη Κιέβου

6. Ἡ *Delineatio* τοῦ C. E. Zachariä (πιὸ πάνω σημ. 2) εἶναι, ἀντίθετα, ἀφιερωμένη οὐσιαστικὰ μόνον στὶς ἐλληνόφωνες πηγές, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς πρώτης νομοθεσίας (τῆς Ἀντιβασιλείας) τοῦ Ὁθωνος. Γιὰ τὴ ρωσικὴ νομικὴ πραγματικότητα ὁ Zachariä ἀρκεῖται, ἀκριβῶς, νὰ παραπέμψῃ, κυρίως, στὸν Biener: «*Iuris Graeco-Romani etiam apud Russos aliosque populos Orientis satis magna est auctoritas. De quo videantur Biener de collect. Can. p. 47-72...*».

Ευγένιο (Bolehovitinov)⁷ και, κατεξοχήν, τὸν βαρόνο Gustav Andreevič Rozenkampf (1764-1832), τὴν ἐπιφανέστερη μορφή τῆς ρωσικῆς ἐπιστήμης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, ὑπὸ τὴν ρωσικὴ συνοδικὴ Ἐκκλησία, κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 12ου αἰώνα,⁸ στὸν ὁποῖο ἐκφράζει συνεχῶς, σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τῆς μελέτης του, εὐγνωμοσύνη γιὰ τὶς πληροφορίες του. Ἐλλείψει, λοιπόν, ἄλλου κατάλληλου (ἀνταποκριτῆ), ἀπὸ τὸν Rozenkampf ἀναζητεῖ ὁ Biener καὶ πληροφορίες γιὰ τὴν ἐνεστῶσα κατάσταση τῶν πηγῶν τοῦ κανονικοῦ δικαίου καὶ στὴν ἑλληνικὴ Ἐκκλησία –θέμα ὅμως γιὰ τὸ ὁποῖο καὶ ὁ ρῶσος νομομαθὴς προφανῶς εἶναι ἐλλειπέστατα ἕως οὐδόλως ἐνημερωμένος. Οἱ ἀντίστοιχες εἰδήσεις ἔχουν περιληφθεῖ στὴν §8 τῆς μελέτης τοῦ Biener («De Πηδαλίῳ ecclesiae Graecae recentioris, auctoritate Patriarchae Constantinopolitani edito», Καλλιγιάς: «Περὶ τοῦ πηδαλίου τῆς νεωτέρας Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐκδοθέντος κατὰ διαταγὴν τοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως»). Παραθέτω τὸ λατινικὸ πρωτότυπο τοῦ οἰκείου τμήματος καὶ τὴ μετάφραση Καλλιγιά:

Hisce fontibus, quos hactenus recensuimus, usque ad nostram aetatem usa est ecclesia Graeca in provinciis, quae graeca lingua utuntur et patriarchatum Constantinopolitanum agnoscunt. Cum vero exempla codicis canonum rariora essent atque saepius valde mendosa, Patriarcha Constantinopolitanus cum Synodo sua novum codicem canonum ordinavit atque firmavit, qui pηδαλίον inscribitur et sumtibus subscriptorum Lipsiae anno 1800 typis expressus est. Antequam vero de hoc Codice agam, refe-

Αὐτὰς τὰς μέχρι τοῦδε ἀπαριθμηθεῖσας πηγὰς μετεχειρίσθη ἕως σήμερον ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, εἰς τὰς ἐπαρχίας, ὅπου ὀμιλεῖται ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ εὐρισκομένης ὑπὸ τὴν ἱεραρχίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπειδὴ ὅμως ἀντίτυπα τοῦ κώδικος τῶν κανόνων πολλάκις ἔγειναν σπάνια καὶ ψευδελίγραφα, συνέταξε καὶ ἐστερέωσεν ὁ Πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τῆς Συνόδου τοῦ νέου κώδικα, ἐπιγραφόμενον Πηδάλιον, καὶ τυπωθέντα ἐν Λειψίᾳ κατὰ τὸ 1800 δαπάνη τῶν συνδρομητῶν. Πρὶν

7. Βλ. L. Burgmann – H. Kaufhold, *Bibliographie...* (πρὸ πάνω σημ. 1), σ. 28-29 (ἀρ. 108-109).

8. Στὸ ἴδιο, σ. 29 ἀρ. 112-113. Ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ὁ I. P. Medvedev (πρὸ κάτω σημ. 21), σ. 75 σημ. 1, «Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὸν G. A. Rozenkampf εἶναι πολὺ πενιχρή». Τὴ μόνη παραπομπή, στὸ οἰκεῖο ἄρθρο τοῦ P. Majkov, στὸ *Russkij biografičeskij Slovar XVI* (Πετρούπολη 1913), σ. 365-371 ὀφείλω στὸ μελέτημα τοῦ Medvedev, ὅπου καὶ ἄλλες εἰδήσεις γιὰ τὸ ἀρχεῖο καὶ τὰ κατάλοιπα τοῦ Rozenkampf στὸ Τμήμα Χειρογράφων τῆς Ρωσικῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Πετρούπολης: *Otdel rukopisej RNB, fond 648 (Rozenkampf)*, τ. 1-2 (μετὰξὺ τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ: 13 ἐπιστολὲς τοῦ Biener).

renda sunt quaedam ex epistola, qua Oeconomus et Chartophylax novissimi Patriarchae Constantinopolitani Illustrissimo L. B. de Rosenkampff ad quasdam quaestiones propositas respondit. Communicavit nobis hanc epistolam, graeco sermone scriptam, fautor insignis nostrorum studiorum, quem modo nominavimus eiusque fragmentum sequens ex nostra translatione exhibemus:

πραγματευνθῶ περὶ τούτου τοῦ κώδικος εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναφέρω τινὰ ἐκ τῆς ἐπιστολῆς, διὰ τῆς ὁποίας ἀπήγγησεν ὁ Οἰκονόμος καὶ Χαρτοφύλαξ τοῦ νεωτάτου Πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὸν Α. Β. Ροζενκάμπφ⁹ ἀναφορικῶς πρὸς τινὰ ἐρωτήσεις. Οὗτος ὁ ἀρωγὸς τῆς μελέτης μου μοὶ δι-εκοίνωσε τὴν ἐπιστολὴν ἑλληνιστὶ γεγραμμένην, τῆς ὁποίας δίδω ἐδῶ τὸ ἀκόλουθον τεμάχιον:

«Secundo, interrogasti me, an πηδάλιον, typis exscriptum primum anno 1800, habuerit ab initio hanc vel aliam denominationem et an exstiterit eiusdem ab initio codex manuscriptus et an in usu sit vel quali nomocanone utatur patriarchium oecumenici Patriarchae? Ad πηδάλιον quod attinet, docet eiusdem prologus, ex quibusnam fontibus id composuerint editores: nec ab initio manuscriptum fuit. Vocarunt id primi πηδάλιον, uti videtur, secundum explicationem imaginis quae repraesentat ecclesiam sub figura navis in fronte libri. In Patriarchio Constantinopolis est quoque hic

«Κατὰ δεύτερον λόγον μ' ἐρωτᾷς, ἐὰν τὸ Πηδάλιον ἐκδοθῆν κατὰ πρῶτον τὸ 1800 διὰ τοῦ τύπου, ἔφερεν ἀνέκαθεν τοῦτο τὸ ὄνομα ἢ ἄλλο, καὶ ἂν ὑπῆρχεν ἀνέκαθεν χειρόγραφον τούτου, ἂν εἶναι ἐν χρῆσει καὶ τίνα νομοκάνονα μεταχειρίζεται τὸ Πατριαρχεῖον τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου. Ἀναφορικῶς εἰς τὸ Πηδάλιον, διδάσκει αὐτὸς ὁ πρόλογός του ἐκ τίνων πηγῶν συντάξαν αὐτὸ οἱ ἐκδόται, οὔτε ἦτο ἀνέκαθεν χειρόγραφον. Αὐτοὶ πρῶτοι τὸ ὠνόμασαν Πηδάλιον, καθὼς φαίνεται κατὰ τὴν ἐξήγησιν τῆς εἰκό-νος, παριστανούσης τὴν ἐκκλησίαν ὑπὸ τὴν μορφήν νηὸς εἰς τὸ μέτωπον τοῦ βιβλίου.¹⁰

9. Ὁ φιλελεύθερος διανοούμενος Καλλιγὰς, γαλουχημένος στὴν Ἑλβετία, «στὴ μοναδικὴ δημοκρατία τῆς Εὐρώπης» στὴν ἐποχὴ του (Masson), παραλείπει συστηματικὰ στὴ μετάφρασή του (καὶ στὸ ἐδῶ τμήμα τῆς) τοὺς τιμητικούς τίτλους ἐπιφανῶν προσώπων καὶ τοὺς τίτλους εὐγενείας ποὺ συνεχῶς χρησιμοποιοεῖ ὁ Biener. Ἐντούτοις στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχουμε μίαν γνήσια παρανόησι: τὰ ἀρχικὰ Α. Β. (L. B.) τῆς μετάφρασης Καλλιγᾶ δὲν εἶναι, ὅπως ἐκεῖνος νόμισε, τὰ ἀρχικὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ (G. A.) Rozenkampff. Εἶναι τὰ ἀρχικὰ τῶν λέξεων L(iber) B(aro), ὅπως ὁ Biener ἀποδίδει στὰ λατινικὰ τὸν γερμανικὸ τίτλο Freiherr, βαρόνος· πβ. F. A. Biener, ὁ.π., σ. 6: Lib. Bar. De Rosenkampff.

10. Ὁ F. A. Biener, ὁ.π., σ. 40 σημ. 1 = F. A. Biener – Παῦλος Καλλιγὰς, ὁ.π., σ. 371 σημ. 1 ἀναφέρεται ἐν συντομίᾳ στὴ σύγκρισιν τῆς Ἐκκλησίας μὲ πλοιάριο στὴν ἀρχαία ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία (στὴ μετάφραση Καλλιγᾶ οἱ «ἀποφάσεις τῶν Ἀποστόλων») εἶναι, βέβαια, οἱ Ἀποστολικὲς Διαταγές· καὶ ἡ ἐπιστολὴ «Κλήμεντος πρὸς τὸν Ἰακώβ» ἢ ἐπιστολὴ πρὸς Ἰακώβον τῶν Κλημεντίων, ἀλλὰ τὴν ἀποσυνδέει

liber receptus et connumeratur inter antiquos Nomocanones, ex quibus compositus est et quibus usa est orthodoxa ecclesia et ante πηδάλιον et nunc. Sunt vero isti Nomocanon Photii cum interpretationibus Balsamonis et ille Matthaei Blastaris, quos omnino Nomocanones vocamus et quoque metaphorica denominatione πηδάλιον. Habemus et in usu Pandectas cum interpretatione Zonarae.

Τὸ Πατριαρχεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως παραδέχεται τοῦτο τὸ βιβλίον καὶ τὸ συναριθμεῖ μεταξὺ τῶν ἀρχαίων Νομοκανόνων, ἐξ ὧν συνετέθη καὶ τῶν ὁποίων ἔκαμε χρῆσιν ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία καὶ πρὸ τοῦ Πηδάλιον καὶ τόρα. Εἶναι δὲ ὁ Νομοκάνων τοῦ Φωτίου μὲ τὰς ἐρμηνείας τοῦ Βαλαμῶνος καὶ ἐκεῖνος Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως, τοὺς ὁποίους γενικῶς ὀνομάζομεν Νομοκάνωνας καὶ μεταφορικῶς Πηδάλιον. Ἔχομεν ἐν χρῆσει καὶ τοὺς Πανδέκτας,¹¹ μὲ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Ζωναρά.

»Ad tertiam interrogationem. Prochiron Legum Imperatoris Basilii Macedonis invenitur manuscriptum in quibusdam bibliothecis. Equidem id reperi in ditissima bibliotheca Monasterii S. Anastasiae prope Thessalonicam. Ecloga Imperatoris Leonis sapientis impressa est in Sylloge Leunclavii,

»Πρὸς τὴν τρίτην ἐρώτησιν. Τὸ πρόχειρον τῶν νόμων τοῦ Αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοσ εὐρίσκειται χειρόγραφον εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας.¹² Εὐρίσκειται καὶ εἰς τὴν πλουσιωτάτην βιβλιοθήκην τοῦ Μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Ἀναστασίου πλησίον εἰς τὴν Θεσσαλονίκην.¹³ Ἡ ἐκλογὴ Λέοντος

ἀπὸ τῆς χρήσης τῆς λέξεως πηδάλιον ὡς τίτλου κανονικῆς συλλογῆς, ποὺ συμφωνεῖ ὅτι δὲν ἀνήκει στὴν παλαιότερη παράδοση. Πβ. I. P. Medvedev (πρὸ κάτω σημ. 21), σ. 124-125.

11. Μὲ ἀπόλυτη εὐστοχία ὁ F. A. Biener, ὁ.π., σ. 41 σημ. 1 = F. A. Biener – Παῦλος Καλλιγιάς, ὁ.π., σ. 371 σημ. 2 ταυτίζει τὴν ἐδῶ ἀναφορὰ πρὸς «Πανδέκτας», ὡς ἀναφορὰ πρὸς τὴν συλλογὴ τοῦ Beveridge (Beveregius), *Συνοδικὸν sive Pandectae canonum...*, Ὁξφόρδη 1672, βασικὴ πηγὴ γιὰ τὸ κείμενο τῶν κανόνων καὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν βυζαντινῶν σχολιαστῶν (καὶ) στὴν Ἀνατολή, καὶ πρότυπο τῆς ἐκδόσεως Ράλλη–Ποτλῆ. Βλ. εἰδικά: Παῦλος Μενεβίσογλου, μητροπ. Σουηδίας, «Αἱ κανονικαὶ καὶ νομικαὶ πηγαὶ τοῦ Πηδάλιον», *Ὁρθοδοξία* 10 (2003), 725-742 = Ὁ ἴδιος, *Τὸ Πηδάλιον καὶ ἄλλαι ἐκδόσεις ἱερῶν κανόνων κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα* [= Νομοκανονικὴ Βιβλιοθήκη, 22], Θεσσαλονίκη–Κατερίνη 2008, σ. 223-242 (ὅπου καὶ συγκέντρωση τῶν μελετῶν τοῦ συγγραφέα γιὰ τὸ Πηδάλιον καὶ τοὺς συντάκτες του): πβ. Ὁ ἴδιος, «Προλεγόμενα εἰς τοὺς τόμους 137 καὶ 138 τῆς Ἑλληνικῆς Πατρολογία τοῦ J.-P. Migne», στὴν ἀνατύπωση τοῦ τόμου PG 137, Ἀθήνα 1994, σ. ζ'-λε'. Βλ. καὶ πρὸ κάτω σημ. 31.

12. Ἐδῶ ὁ Καλλιγιάς, ὁ.π., σ. 372 σημ. 1 προσθέτει μίαν δική του παραπομπὴ στὴν ἐκδοση, ἐν τῷ μεταξὺ, ἀπὸ τὸν C. E. Zachariae τοῦ *Προχείρου Νόμου* (1837): βλ. στὴν ἐπόμενη σημείωση.

13. Φυσικά, «ἡ μόνη τοῦ Ἁγίου Ἀναστασίου», στὴ μετάφραση Καλλιγιά, εἶναι

*quae invenitur in multis partibus Graeciae. τοῦ Σοφοῦ ἐτυπώθη ἀπὸ τὸν Λεωνκλάβιον Collectionem vero 87 Novellarum Iustiniani εἰς τὴν συλλογὴν του,*¹⁴ ἣτις εὐρίσκεται εἰς

ἡ μονὴ τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτρίας στὴ Χαλκιδική. Ἡ ἀναφορὰ ἐδῶ στὴν πλούσια βιβλιοθήκη τῆς ἐπιβεβαιώνεται: «Autre fait à retenir c'est que le monastère fut ruiné à la révolution de 1821 durant laquelle il perdit sa riche bibliothèque» (J. Darrouzès, «Les manuscrits du monastère Sainte-Anastasie Pharmacolytria de Chalcidique», *REB* 12 (1954), 45(-57) = Ὁ ἴδιος, *Littérature et histoire des textes byzantins*, Λονδίνο 1972, I). Σήμερα ἡ μονὴ φαίνεται νὰ διαθέτει ἓνα μόνο νομικὸ χειρόγραφο, μετὰξὺ τῶν περισσοτέρων ποὺ διέθετε (J. Darrouzès, ὅ.π., σ. 52-53), τὸν ἀναπόφευκτο Μαλαξὸ (κώδ. 6 τοῦ καταλόγου Π. Ν. Παπαγεωργίου, *BZ* 7 (1898), 66-71· Δ. Σ. Γκίνης, *Κείμενα βυζαντινοῦ καὶ μεταβυζαντινοῦ δικαίου εἰς χειρογράφων ἐν Ἑλλάδι κώδικας*, Ἀθήνα 1963, σ. 44· ἀρ. 436 στὴν καταγραφή τῆς ἐκδ. τοῦ Μαλαξοῦ τῶν Δ. Σ. Γκίνης – Ν. Ι. Παναζοπούλου, *Νόμος. Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τοῦ Τμήματος Νομικῆς ΑΠΘ* 1 (1982), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 18), σὲ σύνολο 33 χφ τῆς ἀναγραφῆς Λ. Πολίτη, *Συνοπτικὴ ἀναγραφή χειρογράφων ἑλληνικῶν συλλογῶν* [= *Ἑλληνικά*. Παράρτημα 25], Θεσσαλονίκη 1976, σ. 32-35· M. Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, Παρίσι 1958, σ. 70, ³(ἐκδ. J.-M. Olivier), Turnhout 1995, σ. 210. Ἐνα νομικὸ χειρόγραφο ποὺ προέρχεται μὲ ἀσφάλεια ἀπὸ τὴ μονὴ Ἁγίας Ἀναστασίας καὶ περιέχει τὸν *Πρόχειρο Νόμο* ἢ περὶ-που (πρόκειται γιὰ τὴ λεγομένη *Ecloga ad Prochiron mutata* καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ *Prochiron Auctum*), ὁ σημερινὸς Parisinus gr. 1263 τῶν μέσων τοῦ 14ου αἰ. μὲ γραφῆς καὶ τῶν 15ου καὶ 16ου αἰ. (C. E. Zachariae, *Ὁ Πρόχειρος Νόμος*, Ἀιδελβέργη 1837, σ. xciii· πβ. στίς ἐκδόσεις Zachariae τῆς *Ecloga ad Prochiron mutata*: I. καὶ Π. Ζέπος, *Ius Graecoromanum*, Ἀθήνα 1931, τ. VI, σ. 219 καὶ τοῦ *Prochiron auctum*: ὅ.π., τ. VII, σ. 3· H. Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale...*, τ. I, Παρίσι 1886, σ. 281· L. Burgmann – M. Th. Fögen – A. Schminck – D. Simon, *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts*, τ. I [= *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, 20], Φραγκφούρτη 1995, σ. 184-185 ἀρ. 155· J. Darrouzès, ὅ.π., σ. 52), κώδικας σημαντικὸς καὶ γιὰ τὴν παράδοση πολλῶν ἄλλων νομικῶν κειμένων, βυζαντινῶν (Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, *Γεωργικὸς Νόμος*) καὶ μεταβυζαντινῶν (τὸ ἐγχειρίδιο περὶ κωλυμάτων γάμου τοῦ χαρτοφύλακος Μανουὴλ Ξανθινοῦ, ὁ ὁποῖος ἐμόνασε στὴν Ἁγία Ἀναστασία), δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸ χφ τῆς ἐπιστολῆς, ἂν εὐοδοῦται ἡ διαπίστωση τοῦ Darrouzès, «Les manuscrits...», ὅ.π., σ. 46 ὅτι τὰ χφ τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας εἰσῆλθαν στὴν βασιλικὴ βιβλιοθήκη τῆς Γαλλίας ἤδη μετὰξὺ τῶν ἐτῶν 1730 καὶ 1740.

14. Ἡ πρώτη ἐκδοση (μιᾶς μορφῆς) τῆς *Ἐκλογῆς* τῶν Ἰσαύρων ὀφείλεται πράγματι στὸν J. Leunclavius, *Iuris graeco-romani tam canonici quam civilis tomii duo* (ἐκδ. M. Freher), τ. I, Φραγκφούρτη 1596, σ. 79-134 (= *PG* 113, στ. 453-549)· εἶναι ἡ λεγομένη «*Ecloga Leunclavii*»: Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οἱ πηγὲς τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου*, Ἀθήνα-Κομοτηνὴ 2014, σ. 270· L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* [= *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, 10],

a Ioanne Scholastico digestam, non mihi succurrit, an eam viderim vel manuscriptam vel impressam separatim. Tandem liber Iudicialis magni Constantini a nobis habetur pro spurio et pseudepigrapho nec unquam allegatur ».

πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδος.¹⁵ Δὲν ἐνθυμοῦμαι δὲ ἐὰν εἶδον χειρόγραφον ἢ ἰδιαιτέρως τυπωμένην τὴν συλλογὴν τῶν 87 νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπὸ Ἰωάννην τὸν Σχολαστικὸν συνταχθεῖσαν.¹⁶ Τὸ βιβλίον τῶν δικαστηρίων τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου τὸ θεωροῦμεν ὡς νόθον καὶ ψευδεπίγραφον καὶ οὔτε ποτὲ τὸ ἀναφέρομεν».¹⁷

Docet nos itaque haec epistola, quibus fontibus recentior Graecorum ecclesia uti soleat, atque ea, quae in occidente edita sunt, iis non incognita esse. (σ. 39-41)

Αὐτὴ ἡ ἐπιστολὴ μᾶς διδάσκει, πόσας πηγὰς μεταχειρίζεται ἡ νεωτέρα Ἀνατολικὴ ἐκκλησία, καὶ ὅτι δὲν ἀγνοεῖ ὅσα τυπώνονται εἰς τὴν Ἀντικὴν Εὐρώπην. (σ. 370-372)

Ἀκολουθεῖ μία, σὲ γενικὲς γραμμές, ἱκανοποιητικὴ περιγραφή τῆς ἔκδοσης τοῦ *Πηδαλίου* τοῦ 1800 καὶ τῶν περιεχομένων του, εἰλημμένη ἀπὸ τὸν Kopitar¹⁸ μεταφέρεται μὲ εὐστοχία ἀπὸ τὸν Biener, ὁ ὁποῖος ἀντιλαμβάνεται τὸ ἀντικείμενο, καίτοι πιθανῶς ὁ ἴδιος δὲν ἔχει δεῖ τὸ *Πηδά-*

Φραγκφοῦρτη 1983, σ. 140-143. – Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς Ἑκλογῆς στὸν Λέοντα ζ' τὸν Σοφὸ, ἀντὶ τοῦ Λέοντος Γ' (καὶ Κωνσταντίνου Ε'), βλ. πῶς κάτω σημ. 23, 37.

15. Γιὰ τὴν ὄψιμη, ἀλλὰ εὐρεία, χρῆση τῆς συλλογῆς τοῦ Leunclavius βλ., π.χ., K. G. Pitsakis, «Leunclavius Neo-Graecus», *Rechtshistorisches Journal* 13 (1994), 234-243· Ὁ ἴδιος, «Johannes Leunclavius (1541-1594)», *Βυζαντιακά* 15 (1995), 57-106.

16. Πράγματι, ἡ συλλογὴ νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ σὲ θέματα ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, σὲ 87 κεφάλαια (ὄχι 87 νεαρῶν!) τοῦ Ἰωάννη Σχολαστικοῦ (πατριάρχης Ἰωάννης Γ' 565-577), γνωστὴ ὡς *Collectio LXXXVII capitulorum*, ἐξεδόθη γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν G. E. Heimbach, *Ἀνέκδοτα*, τ. II, Λειψία 1840, σ. 202-237 καὶ μετέπειτα ἀπὸ τὸν J.-B. Pitra, *Iuris ecclesiastici graecorum historia et monumenta*, τ. II, Ρώμη 1868, σ. 385-405, καὶ εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο νὰ ἦταν εὐρύτερα γνωστὴ στὴ μεταβυζαντινὴ ἑλληνόφωνη Ἀνατολή: γιὰ τὴ συλλογὴ βλ. Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Πηγές...*, ὁ.π., σ. 192-194· γιὰ τὴ (μὴ) χρῆση τῆς ἀπὸ τοὺς συντάκτες τοῦ *Πηδαλίου*: Παῦλος Μενεβίσιγγλου, *Τὸ Πηδάλιον...*, ὁ.π., σ. 166-168, 234-235. Βλ. καὶ πῶς κάτω σημ. 25, 40.

17. Βλ. πῶς κάτω σημ. 24, 38-39.

18. Κυρίως: B. Kopitar, «Das griechische Πηδάλιον», *Jahrbücher der Literatur* 25 (1824), 152-157. F. A. Biener, *ὁ.π.*, σ. 41 κ.έ. = F. A. Biener – Παῦλος Καλλιγὰς, *ὁ.π.*, σ. 372 κ.έ.· πβ. F. A. Biener, *ὁ.π.*, σ. 5 = F. A. Biener – Παῦλος Καλλιγὰς, *ὁ.π.*, σ. 343.

λιον.¹⁹ Ἐντούτοις εἶναι ἐμφανῆς ἡ ἐμμονὴ τοῦ Biener στὴ γενικὴ ἀντίληψη ὅτι τὸ *Πηδάλιον* ἀποτελεῖ τὴ νέα, οἰονεὶ «ἐπίσημη» κωδικοποίηση τῶν κανόνων, ἡ ὁποία ἐγινε κατ' ἐντολὴν καὶ μετὰ τὴν ἐπικύρωση τοῦ Πατριαρχείου, «auctoritate Patriarchae Constantinopolitani», «Patriarcha Constantinopolitanus cum Synodo sua novum codicem canonum ordinavit atque firmavit»), ὅσο καὶ ἂν ὁ ἐπιστολογράφος προσπαθεῖ, μετὰ ἐντυπωσιακὴ ἐμμονή, χωρὶς νὰ ἀπαξιώσει τὸ *Πηδάλιον*, νὰ περιορίσει τὴ σημασία του στὸ ἐπιβαλλόμενον μέτρο: πρόκειται γιὰ νέο ἔργο ἰδιωτῶν («id composuerint editores»), «vocarunt id primi πηδάλιον»), τὸ ὁποῖο ἔχει ὅσο κύρος ἔχουν καὶ οἱ διάφορες λοιπὲς κανονικὲς συλλογές («νομοκάνονες»), ἀπὸ τίς ὁποῖες προέκυψε («ex quibus compositus est»), καὶ οἱ ὁποῖες ἦταν καὶ παραμένουν σὲ παράλληλη χρῆση («connumeratur inter antiquos Nomocanones»), καὶ πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἔκδοση τοῦ *Πηδαλίου* («et ante πηδάλιον et nunc»). Προφανῶς ὁ Biener δὲν ἀποδίδει σπουδαία σημασία στὴν προσεκτικὴ διατύπωση τοῦ ἐπιστολογράφου· κάποια ὑπεροψία διακρίνεται καὶ στὸν τρόπο μετὰ τὸν ὁποῖο, σχεδὸν μετὰ εὐχάριστη ἐκπληξή, διαπιστώνει ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ἀγνοοῦν παντελῶς ὅ,τι ἐκδίδεται στὴ Δύση. Καὶ ἀσφαλῶς ἡ ἐπιστολή, ἀπάντηση σὲ συγκεκριμένους ἐρωτήσεις γιὰ συγκεκριμένα κείμενα, καθόλου δὲν «μᾶς διδάσκει πόσας πηγὰς μεταχειρίζεται» ἢ νεότερη ἑλληνικὴ Ἐκκλησία.

II

Τὸ 2008 ὁ διακεκριμένος ἐρευνητὴς (καὶ) τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου καί, τώρα, κυρίως τῶν ἀρχείων τῶν βυζαντινολόγων τῆς Πετρούπολης Igor P. Medvedev, μᾶς ἀποκάλυψε τὸ ὄνομα τοῦ ἑλληνα («κανονολόγου»), «Οἰκονόμου καὶ Χαρτοφύλακος τοῦ νεωτάτου Πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως» πού, μέσω τῆς ἀλληλογραφίας του μετὰ τὸν Rozenkampf, παρέσχε τὰ στοιχεῖα γιὰ τίς ἐν χρήσει στὴν ἑλληνικὴ καὶ ἑλληνόφωνη Ἐκκλησία

19. Ἀντίθετα, ὁ Καλλιγὰς μεταφράζει, καὶ ἐδῶ, μηχανικὰ ἓνα κείμενο τοῦ ὁποῖου ἀγνοεῖ τὸ ἀντικείμενο. Ἔτσι π.χ. στὴν ἀπολύτως εὐστοχῆ σημ. τοῦ Biener, ὁ.π., σ. 42 παρ. 2 γιὰ τὴ γνωστὴ σύγχυση (καὶ στὸ *Πηδάλιον*) μεταξὺ τῆς *Συνόψεως Κανόνων* καὶ τῆς ἐρμηνείας τοῦ Ἀριστηνοῦ, λόγῳ τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖο δημοσιεύονται ἀπὸ τὸν Beveregius (ἔτσι καὶ στοὺς Ράλλη-Ποτλή), ἡ μετάφραση τοῦ Καλλιγᾶ, ὁ.π., σ. 373 σημ. 2, δίνει ἓνα ἐντελῶς ἀκατανόητο κείμενο. Γιὰ τὸ θέμα: Παῦλος Μενεβίσιγλου (πρὸ πάνω σημ. 11), σ. 174-176 («Ἀλέξιος ὁ Ἀριστηνός καὶ ὁ “ἀνώνυμος”») καὶ σ. 176 σημ. 68, μετὰ ἀναφορὰ στὸν Biener.

νομοκανονικές πηγές. Είναι πράγματι μία εξέχουσα φυσιγνωμία του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και των εκκλησιαστικών γραμμάτων, αργότερα μία εξέχουσα φυσιγνωμία της εκκλησιαστικής πολιτικής στο νέο ελληνικό κράτος, ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων, που βρίσκεται εκείνη την εποχή στην Πετρούπολη (ή αλληλογραφία με τον Rozenkampf διεξάγεται κατά τον Μάιο του 1825). Ο I. P. Medvedev ανευρίσκει στα κατάλοιπα του Rozenkampf στο Τμήμα Χειρογράφων της Ρωσικής Έθνικης Βιβλιοθήκης στην Πετρούπολη²⁰ το προσχέδιο μιᾶς επιστολής του Rozenkampf πρὸς τὸν Οικονόμο με χρονολογία 20 Μαΐου 1825, με ἀπορίες για ἓνα θέμα κανονικῆς ὀρολογίας (ὄρος, νόμος, κανὼν) καὶ κυρίως για τὶς πηγές τοῦ δικαίου ποὺ ἐφαρμόζεται ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ Ἐκκλησία, σὲ σχέση με τὶς πηγές ποὺ περιέχονται στὴ ρωσικὴ Kormčaja Kniga, καὶ τὴν ἀπάντησή τοῦ Οικονόμου, με ἡμερομηνία 30 Μαΐου τοῦ ἴδιου ἔτους, αὐτὴ τὴν ἀπάντησή ἀπὸ ὅπου τὸ παράθεμα στὸ βιβλίο τοῦ Biener. Τὰ δημοσιεύει στὸν τόμο *Κατενόδιον* στὴ Μνήμη τοῦ Νίκου Οικονομίδη.²¹ Τὸ πολύτιμο δημοσίευμα τοῦ Medvedev δὲν ἔχει ἐντοπίσει δύο στοιχεῖα: α) Ὅτι ἡ ἐπιστολή τοῦ Οικονόμου ἔχει ἤδη χρησιμοποιηθεῖ, καὶ ἐν μέρει δημοσιευθεῖ, ἀπὸ τὸν Biener – ἂν καὶ ὁ Medvedev ἔχει ἀνεύρει στὰ κατάλοιπα τοῦ Rozenkampf αλληλογραφία του με τὸν Biener (13 ἐπιστολές): «Ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ “μάθημα” κανονικοῦ δικαίου, ποὺ ὁ Ἕλληνας διανοούμενος ἔδωσε στὸν Ρῶσο συνάδελφό του δὲν εἶναι γνωστὸ στὴν ἐπιστήμη καὶ, ὅπως νομίζω, παρουσιάζει κάποιον ἐνδιαφέρον, ἀποφάσισα νὰ δημοσιεύσω αὐτὰ τὰ ἔγγραφα, χωρὶς σχόλια, ποὺ στὴν προκειμένη περίπτωση μοῦ φαίνονται περιττά». β) Ὅτι ὑπάρχει σαφῶς ἀναντιστοιχία μεταξὺ τῶν ἐρωτημάτων τοῦ προσχεδίου καὶ τῶν ἀπαντήσεων τοῦ Οικονόμου, καὶ ἐπομένως ὅτι τὸ ἀπότομο τέλος τοῦ προσχεδίου δὲν σημαίνει ἀπλῶς ὅτι τοῦτο ἔχει διασωθεῖ («χωρὶς ὑπογραφή»), ἀλλὰ ὅτι εἶναι κολοβὸ (ἢ ὅτι συμπληρώθηκε ἐνδεχομένως ἐκ τῶν ὑστέρων με ἄλλα, πρόσθετα, ἐρωτήματα – ὅπως ὅμως προκύπτει ἀπὸ τὴ διατύπωση, αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ δὲν εὐδοῦται). Με τὰ νέα αὐτὰ

20. Πιὸ πάνω σημ. 8 («σελιδαρίθμηση δὲν ὑπάρχει, διότι τὸ ὑλικὸ δὲν ἔχει ἀκόμη τύχει ἀρχαιολογικῆς ἐπεξεργασίας»: I. P. Medvedev, ἐπόμενῃ σημ., σ. 75 σημ. 1).

21. «Ἐνα μάθημα κανονικοῦ δικαίου: Κωνσταντίνος Οικονόμος ὁ ἐξ Οικονόμων», *Κατενόδιον in memoriam Nikos Oikonomides* (ἐκδ. Σπ. Ν. Τρωιάνος) [= Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte. Athener Reihe, 15], Ἀθήνα–Κομοτηνὴ 2008, σ. 75-80.

δεδομένα, ξέμενε νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ (πλήρης) ἐπιστολὴ τοῦ Rozenkampf, στὸ ἀρχεῖο τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου στὸ Κέντρο Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Τὸ πρωτότυπο τῆς ἐπιστολῆς μὲ ἡμερομηνία 21 Μαΐου 1825 –τὴν ὁποία, ἄλλωστε, ἐπιβεβαιώνουν οἱ εὐχῆς τοῦ Rozenkampf γιὰ τὴν ὀνομαστικὴ ἐορτὴ τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου ἐκεῖνη τὴν ἡμέρα–, ἀντὶ τῆς ἡμερομηνίας 20 Μαΐου τοῦ προσχεδίου, ἀπόκειται στὸ Ἀρχεῖο Οἰκονόμων, φάκελος III, μὲ ἀρ. 228 καὶ περιέχει, πράγματι, καὶ τὴ συνέχεια τῆς ἐπιστολῆς, ἡ ὁποία δὲν διασώθηκε στὸ προσχέδιο τῆς Πετρούπολης.²²

Παραθέτω τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς Rozenkampf σὲ πλήρη ἔκδοση. Δὲν γίνεται ἐκσυγχρονισμὸς τῆς παλαιᾶς γαλλικῆς ὀρθογραφίας, ἀλλὰ τονίζονται σιωπηρὰ ὅσα τονιζόμενα φωνήεντα δὲν φέρουν τόνους στὸ πρωτότυπο (στὴ γαλλικὴ, ἀλλὰ καὶ στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα), καὶ συμπληρώνεται, ὅπου εἶναι ἀπαραίτητο, ἡ στίξις, ὅπως εἶχε πράξει καὶ ὁ Medvedev στὴν ἔκδοσή του. Ἀντίθετα, ἄλλες διορθώσεις στὴν κυρίως γραφὴ λέξεων δηλώνονται ρητὰ καὶ σημειώνονται ἐπίσης οἱ διαφορετικὲς γραφές τοῦ προσχεδίου κατὰ τὴν ἔκδοση Medvedev (M). Φυσικὰ δὲν παρεμβαίνω σὲ φραστικὰ ἢ συντακτικὰ λάθη τοῦ γαλλικοῦ κειμένου. Μὲ || σημειώνεται ἡ ἀλλαγὴ στὶς (τρεῖς) σελίδες τῆς ἐπιστολῆς. Τὸ κείμενο τοῦ προσχεδίου (M) τελειώνει στὶς λέξεις «qui se trouvent dans notre Kormčaja» τῆς δευτέρας σελίδας.

*Très révérendissime Père Oekonomos,
Veuillez bien permettre que je prenne la liberté de recourir à Vos lumières sur quelques objets sur lesquels Vous êtes certainement le juge le plus competent auquel on puisse s'adresser.*

Je m'occupe de la^(a) comparaison du Πηδάλιον imprimé pour la première fois en 1800 à Leipsic avec notre Kormčaja Kniga^(b). Ces deux ouvrages contiennent la même collection des Conciles généraux et particuliers tenus depuis le 4me siècle jusqu'à la fin du 9me, ainsi que de différants Canons et décisions des St. Pères reçues par l'Eglise orthodoxe grecque. L'un et l'autre de ces ouvrages a été traduit en slavon

22. Εὐχαριστῶ θερμὰ, καὶ ἀπὸ ἐδῶ, τὸν φίλο συνάδελφο Κώστα Λάππα γιὰ τὴν πρόθυμη βοήθεια ποὺ μοῦ παρέσχε ὡς διευθύνων τότε τὸ Κέντρο Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ στὴν προσπέλαση τοῦ ὑλικοῦ καὶ γιὰ τὴν οὐσιαστικὴ του συμπαράσταση.

et en nouveau grec d'après les anciens manuscrits helléniques qui sont les sources les plus pures du Droit Canonique que l'Eglise orthodoxe a toujours suivie [sic] et qui seront toujours suivis jusqu'à la fin du Monde.

Je suis aidé dans mes lectures comparatives par un jeune grec aussi complaisant qu'instruit, Mr. de Bathiano qui par sa connaissance qu'il a de la langue russe me fait très bien comprendre le contenu du texte du nouveau grec pour le comparer avec le slavon, et d'ailleurs nous avons devant nous toutes les sources même et dont les plus connues, telles que le Synodikon de Beverege et le Jus graeco Romanum de Leunclavius sont même citées dans les notes ajoutées au Πηδάλιον.

Nous venons de rencontrer une difficulté dans la signification du mot ὄρος, loi et κανών⁽⁷⁾ qui nous frappe et ou nous doutons si nous avons bien saisi le sens du grec. J'ose demander Votre décision sur ce passage que Mr. Batiano aura l'honneur de Vous présenter.

Ce n'est pas tout. Je vois par la préface des pieux et savans Agapius et Nicodème du Mont Athos, Editeurs de cet ouvrage précieux qu'ils n'ont pas expliqué une petite question, qui m'intéresse historiquement et qu'eux⁽⁸⁾ n'ont pas touché<e>, sans doute parce que⁽⁹⁾ l'objet leur étoit trop connu et qu'il étoit aussi trop connu à tous ceux pour qui le Pidalion fut imprimé.

La traduction ayant été faite pour la première fois, il s'ensuit que jusqu'à cette époque on s'est servi des Manuscrits helléniques, mais je ne trouve nulle part une explication sur le nom que la Collection a porté avant, c.à.d. si on l'a appelé<e> Pédalion⁽¹⁰⁾ ou Nomocanon, ce qui au fond est la même chose, et si dans les tribunaux ou Consistoires⁽¹¹⁾ et dans les décisions du Synode de Constantinople auquel préside Sa Sainteté le Patriarche, l'on cite exclusivement celle-ci, ou aussi l'ancien Nomocanon du grand Patriarche Photius qui est imprimé dans notre Kormčaja Kniga, mais qui ne se trouve pas dans le Pidalion.

Je suppose, mon très révérendissime Père que ce Nomocanon n'a pas été imprimé bien qu'il soit cité dans les notes et⁽¹²⁾ parce qu'on a fait entrer tout ce qu'il contient soit en texte soit en parallèles dans les notes mêmes ainsi que dans les glosses ou citations qui se trouvent à la marge⁽¹³⁾. Je suppose que c'est cette raison, mais il se pourroit qu'il y en eût une autre que j'ignore et je Vous supplierois d'avoir la bonté de m'éclairer là-dessus.

Certainement dans la place éminente que Vous avez occupé<e> chez

Sa Sainteté le Patriarche, comme Oekonomos, place qu'autrefois Aristine et Balsamon ont rempli<e>, Vous avez souvent fait usage de la collection ou des ouvrages dont on se servoit. Je désirerois encore de savoir si dans ces collections^(*) il ne se trouvoit pas et si on ne citoit pas quelques autres pièces qui se trouvent dans notre Kormčaja et que les Editeurs n'ont pas jugé nécessaire non plus de faire entrer dans leur collection.

Ces ouvrages sont 1) Le Προχειρον de l'Empereur Basile le Macédonien du 9me siècle dont Photius dans son Nomocanon ||³ a fait usage et qui est traduit littéralement dans notre Kormčaja.

2) Le Delectus legum ou la Έκλογή de l'Empereur Léon le Sage, fils de Basile,²³ qui se trouve également traduit dans notre Kormčaja et qui est imprimée dans l'ouvrage de Leunclavius plusieurs fois cité dans le Pidalion.

3) Le liber judicialis de Constantin le grand ou du moins attribué à cet Empereur.²⁴

4) Une collection de 87 Nouvelles de l'Empereur Justinien faite au 6me siècle par le Patriarche Johannes Scholasticus qui se trouve aussi dans notre Kormčaja.²⁵

Je prévois la même réponse de Votre part, mon très révérendissime Père, que tout ce qui se trouve dans ces pièces a été distribué à sa place dans tout l'ouvrage, néanmoins il se pourroit que Vous pourriez m'indiquer encore une autre raison.

Vous m'obligeriez infiniment si Vous voulez bien employer quelques momens et m'honorer de Votre réponse sur ces objets en nouveau grec; car quoique Vous possédez parfaitement le françois, cependant vu les termes

23. Η απόδοση τῆς Έκλογῆς τῶν Ἰσαύρων στὸν Λέοντα ζ' τὸν Σοφὸ (βλ. καὶ πρὸ πάνω σημ. 14) εἶναι συνήθης, κυρίως στὴ μεταβυζαντινὴ παράδοση· στὴν ἀφετηρία πρέπει νὰ βρισκεται μία ἀπόπειρα νὰ ἀποσιωπηθεῖ ἡ («ἀποκρουστικὴ») πραγματικότητα τῆς εἰκονομαχικῆς τῆς προέλευσης: ἔτσι καὶ στὴν Kormčaja Kniga, κεφ. 50/49 (πρὸ κάτω σημ. 37) –ἀπόδοση ποὺ μεταφέρει ἐδῶ ὁ Rozenkampf καὶ ἐπαναλαμβάνει ὁ Οἰκονόμος.

24. Πρόκειται γιὰ τὸ ὄνομα ὑπὸ τὸ ὁποῖο ἡ Kormčaja Kniga παραδίδει τὸ Zakon sudnyj ljudem –ἀπὸ τὰ ἰδρυτικὰ κείμενα τῆς σλαβικῆς νομικῆς ἱστορίας. Βλ. πρὸ κάτω σημ. 38.

25. Ἐπομένως ἡ ἀναγραφὴ τῆς Collectio LXXXVII capitulorum ὡς συλλογῆς 87 νεαρῶν (πρὸ πάνω σημ. 16) ὀφείλεται ἤδη στὸν Rozenkampf· ὁ Οἰκονόμος, ὁ ὁποῖος μᾶλλον ἀγνοεῖ τὴ συλλογὴ, ἀπλῶς ἐπαναλαμβάνει τὴ διατύπωση τοῦ Rozenkampf.

techniques qui sont particulières [sic] à la science dans chaque langue, il est plus naturel de s'expliquer à ce sujet dans la langue de l'ouvrage et des Canons même, que dans un idiome étranger qui se prête beaucoup moins à la précision nécessaire. Mr. Batiano voudra bien encore avoir pour moi la complaisance de me traduire Votre lettre en russe.

Je profite de cette occasion et de ce jour qui est la fête de St. Constantin et à ce que j'apprends aussi la Vôtre pour Vous prier, mon très révérendissime Père, d'agréer mon compliment de félicitation, ainsi que l'expression de la haute considération avec laquelle j'ai l'honneur d'être

Votre

très humble et très obéissant serviteur

le Baron de Rosenkamppf

Ce 21 : Mai 1825^(λ)

^(α) *la* : παραλείπεται στο Μ ^(β) στην έπιστολή ό τίτλος *Kormčaja Kniga* ή άπλώς *Kormčaja* πάντοτε σέ κυριλλική γραφή ^(γ) κανον στην έπιστολή ^(δ) *eux* : *ils* Μ ^(ε) *parce que* : *parce <que>* Μ ^(ς) διατρεΐται ή ποικιλία στον τρόπο άναγραφής, στην έπιστολή, του τίτλου *Πηδάλιον* στα έλληνικά ή στα γαλλικά ^(ζ) *Consistoires* : *consistories* Μ ^(η) *et* : έλλείπει στο Μ, στην έπιστολή προστίθεται *supra lineam* ^(θ) *à marge* (*sic* !) Μ ^(ι) *dans ces collections* : *dans la Collection* Μ ^(κ) ή ήμερομηνία στην άρχή του Μ : *Le 20 May 1825*

Στό προσχέδιο του Rozenkampf περιέχεται, στό περιθώριο, ή ένδειξη: «Lettre au Père Constantin Oekonomos en fonction de Prédicateur auprès de [sic] dernier Patriarche Grégoire décapité à Constantinople en 1820 et dont il a fait le discours funèbre à Odessa». ²⁶

26. I. P. Medvedev, «Ένα μάθημα...», ό.π., σ. 76.— Σπάνια σέ τρεις γραμμές, όπως έδω στο σημείωμα του Rozenkampf, περιέχονται τόσες συγκεντρωμένες άνακρίβειες για έντελώς πρόσφατα γεγονότα: ή θανάτωση του Γρηγορίου Ε΄ έγινε βέβαια τό 1821 και όχι τό 1820, και ή ποινή έκτελέστηκε με άπαγχονισμό και όχι με άποκεφαλισμό· τον Μάιο του 1825 οίκουμενικός πατριάρχης είναι ό Χρύσανθος Α΄ (1824-1826), και από τή θανάτωση του Γρηγορίου Ε΄ έχουν μεσολαβήσει δύο άκόμη πατριαρχίες, του Εύγενίου Β΄ (1821-1822) και του Άνθίμου Γ΄ (1822-1824)· τή λέξη «dernier» συνοδεύει με (?) και ό Medvedev. Πβ. και στον Biener: «Oeconomus et Chartophylax novissimi Patriarchae Constantinopolitani», άσφαλώς κατά μεταφορά αντίστοιχων πληροφοριών του Rozenkampf (στον Καλλιγά: «του νεωτάτου πατριάρχου τής Κωνσταντινουπόλεως»). Άντίθετα, όρθά άναγράφεται στο σημείωμα του Rozenkampf ή ιδιότητα του Οικονόμου ως Ιεροκήρυκος του Πατριαρχείου, ένω βέβαια ό Οικονόμος ποτέ δέν υπήρξε «χαρτοφύλαξ» (όπως άναγράφεται και στον Biener και στον Καλλιγά).

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Οἰκονόμου, τῆς ὁποίας δὲν σώζεται ἀντίγραφο στὸ ἀρχεῖο του, δημοσιεύεται ἐδῶ κατὰ τὴν ἔκδοση Medvedev. Στὸ τμήμα τῆς πού παραθέτει ὁ Biener ἀντιπαραβάλλεται ἡ μετάφραση Καλλιγᾶ, ὥστε νὰ δειχθεῖ πόσο λίγο ἀλλοίωσε τὸ περιεχόμενο τῆς ἀπάντησης ἡ γλωσσικὴ διαδρομὴ τῆς ἀπὸ τὴν Πετρούπολη στὸ Βερολίνο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν Ἀθήνα. Ἄλλωστε ἡ γλωσσικὴ αὐτὴ διαδρομὴ ἦταν περιορισμένη σὲ σχέση μὲ ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ ὑποτεθεῖ: ὁ Rozenkampφ γράφει γαλλικὰ στὸν Οἰκονόμο, τοῦ ὁποίου καὶ γνωρίζει τὴ γαλλομάθεια, ἀλλὰ τοῦ ζητεῖ ρητὰ νὰ τοῦ ἀπαντήσῃ ἐλληνικά· ἔτσι, ὁ παλαιὸς διασκευαστὴς τοῦ μολιερικοῦ Φιλάργγου γράφει στὴν ἐλληνική.²⁷ Ἡ μετάφραση στὴ ρωσικὴ ἀπὸ τὸν βοηθὸ τοῦ Rozenkampφ, τὸν ἀταύτιστο ἔλληνα κύριο Βαθιανό,²⁸ ἔμεινε στὰ χαρτιά τοῦ Rozenkampφ· στὸν Biener δὲν ἀπεστάλη γαλλικὴ ἢ γερμανικὴ μετάφραση τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Οἰκονόμου, ἀλλὰ τὸ ἐλληνικὸ πρωτότυπο («Communicavit nobis hanc epistolam, graeco sermone scriptam»), ἀπὸ τὸ ὅποιο ἐκεῖνος μετέφρασε τὸ παράθεμα πού δημοσιεύει στὴ λατινικὴ («eiusque fragmentum sequens ex nostra translatione exhibemus»)· οἱ φράσεις αὐτὲς παραλείπονται στὴ μετάφραση Καλλιγᾶ, ὥστε νὰ μὴ καθίσταται σαφὲς στὸν ἀναγνώστη τῆς ἂν ὁ Καλλιγᾶς μεταφέρει αὐτούσιο παράθεμα τῆς ἐπιστολῆς ὡς ἔχει στὰ ἐλληνικά ἢ ἂν τὸ μεταφράζει, καὶ ἀπὸ ποιά γλώσσα. Πάντως, ὅπως βλέπουμε, ἡ ἀναμετάφραση Καλλιγᾶ, μὲ τὴν ἐξαίρεση ὀρισμένων *realia*, δὲν ἀλλοιώνει τὸ κείμενο τοῦ Οἰκονόμου – ἀφοῦ ἄλλωστε ἡ γλωσσικὴ διαδρομὴ ἔχει τελικὰ περιορισθεῖ μόνον στὸ σχῆμα ἐλληνικά > λατινικά > ἐλληνικά.

27. Γιά τὰ γαλλικά τοῦ Οἰκονόμου βλ. Κ. Λάππας, «Νουθεσίαι πατρὸς πρὸς υἱόν: μία ἀνέκδοτη μετάφραση τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 2 (1986), 305-340.

28. Ἔτσι προτείνει εὐλόγα, μὲ ἐρωτηματικὸ, τὴν ἀνάγνωση τοῦ ὀνόματος ὁ I. P. Medvedev, «Ἐνα μάθημα...», ὅ.π., σ. 76 σημ. 3 καὶ σ. 77 σημ. 6: στὴν ἐπιστολῆ, Mr de Bathiano ἢ Mr Bathiano· μία φορὰ Mr Batiano. Στὸς τηλεφωνικοὺς καταλόγους Ἀθηνῶν βρίσκω τὰ ἐπώνυμα Βατιανὸς καὶ Βαθιανᾶκης/Μπαθιανᾶκης. – Ἡ ρωσικὴ μετάφραση τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Οἰκονόμου ἀπὸ τὸν Bathiano, τοῦ ὁποίου ἐπαινεῖται ἡ παιδεία, ἀλλὰ καὶ συγκεκριμένα ἡ ρωσομάθεια, ἀπὸ τὸν Biener, σώζεται στὸν ἴδιο τόμο τῶν καταλοίπων τοῦ Rozenkampφ: I. P. Medvedev, ὅ.π., σ. 76.

Ἐξοχώτατε κύριε Βαρόνε !

Ἔλαβα τὴν ἐπιστολήν σας πρὸ ἡμερῶν. Συγχωρήστέ με,²⁹ παρακαλῶ, διότι ἐβράδυνα πρὸς ἀπάντησιν, ἐξ αἰτίας τῶν ἀσχολιῶν μου.

Ἴδου ποίαν γνώμην ἔχω πρὸς τὰς ἐρωτήσεις σας. Μ' ἐρωτᾶτε, κύριε Βαρόνε,

Α. τί διαφέρουσι παρὰ τοῖς Ἐκκλησιαστικοῖς Συγγραφεῦσιν αἱ τρεῖς λέξεις Ὅρος, Κανὼν, Νόμος. 1) Ὅρος εἰς τὰ πρακτικὰ τῶν Ἱερῶν Συνόδων καὶ τῶν ἁγίων Πατέρων ἡμῶν τὰ συγγράμματα, ἐκλαμβάνεται μὲν ἐνίοτε καὶ ἀντὶ τοῦ κανῶν. Κυρίως ὁμῶς εἶναι θεσμὸς Συνοδικός, διὰ τοῦ ὁποίου διορίζεται ὁ εὐσεβής, πῶς καὶ τί πρέπει νὰ φρονῇ δογματικῶς περὶ τούτου ἢ περὶ ἐκείνου τοῦ δόγματος τῆς πίστεως. Ὁ ὅρος εἶναι διορισμὸς δογματικός. 2) Κανὼν δὲ κυρίως εἶναι Θεσπισμα Ἀποστολικὸν ἢ Συνοδικὸν ἢ ἀπλῶς Ἐκκλησιαστικὸν περὶ εὐταξίας καὶ τῆς ἠθικῆς διακοσμῆσεως τῆς Ἐκκλησίας τῶν πιστῶν. Κανὼν εἶναι νόμος πνευματικὸς ἀποβλέπων εἰς κυβέρνησιν τῶν χριστιανικῶν ψυχῶν, καὶ στήριξιν μὲν εἰς τὴν ἀρετὴν, θεραπείαν δὲ καὶ διόρθωσιν ἀπὸ τῆς κακίας. Διὰ τοῦτο καὶ τὴν κατὰ τούτους τοὺς κανόνας διοριζομένην εἰς τοὺς μετανοοῦντας ἱκανοποίησιν, κανόνα τινὲς τῶν θείων Πατέρων συνωνύμως ὠνόμασαν. 3) Νόμος δὲ (ὁ ἀνθρώπινος) εἶναι, κατὰ τὴν γνωστὴν του σημασίαν, θεσπισμα βασιλικὸν ἢ πολιτικόν, ἀποβλέπων τὴν εὐταξίαν καὶ δικαιοπραγίαν καὶ κοινῶς καὶ κατὰ μέρος ἐκάστου μέλους τῆς πολιτικῆς κοινωνίας.

Ἐκ ταύτης τῆς σημασίας τοῦ Νόμος καὶ Κανὼν ἔργειναι ἢ σύνθετος λέξις Νομοκανὼν ἢ Νομοκάνων, ὁ, καὶ Νομοκάνονον, τό, Βιβλίον συλλογῆς Κανόνων Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Νόμων βασιλικῶν καὶ μάλιστα Νεαρῶν τῶν Αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, συμφάνων μὲ τοὺς Ἐκκλησιαστικοὺς Κανόνας. Οὕτως ἐξηγεῖ τὸ ὄνομα πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ὁ Μιχαὴλ ὁ Ψελλὸς εἰς τὴν Σύνοψιν τοῦ Νομοκάνονος, τὴν ὁποίαν ἔκαμε διὰ στίχων πολιτικῶν πρὸς χάριν τοῦ Αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Δούκα. Ἴδου τί λέγει, ἂν ἐνθυμοῦμαι, εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ συντάγματος:

*«Ἐχε μοι γνώσιν, Δέσποτα, καὶ τοῦ Νομοκανόνος
Σύνθετος βίβλος πέφυκε Νόμων τε καὶ Κανόνων
κανόνων μὲν Συνοδικῶν καὶ ἄλλων διαφόρων,*

29. Ἔτσι, κατὰ τὴν ἐκδοσὴ Medvedev, ὅπου προστίθεται: [sic!]. Εἶναι ἄραγε δυνατόν, ἀντὶ τοῦ ἀνύπαρκτου συγχωρήσθε, ὁ Οἰκονόμος νὰ εἶχε γράψῃ, στὴ νεοελληνική: Συγχωρηστέ με;

τῶν Νεαρῶν δὲ μάλιστα πανσόφων θεσπισμάτων,
 συνηγορούντων κάλλιστα τοῖς γραφεῖσι κανόσι».

Β. Μ ἐρωτᾶτε, ἂν τὸ Πηδάλιον, τυπωθὲν κατὰ πρῶτον τῷ 1800, εἶχεν ἐξ ἀρχῆς ταύτην ἢ ἄλλην ὀνομασίαν. Καί, ἂν ἦτον ἐξ ἀρχῆς σύνταγμα χειρόγραφον, καὶ ἂν τὸ μεταχειρίζεται, ἢ ποῖον Νομοκάνονα μεταχειρίζεται τὸ Πατριαρχεῖον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου.— Τὸ Πηδάλιον. Βλέπετε εἰς τὸν Πρόλογον, ἀπὸ ποίας πηγᾶς τὸν ἡρανίσθησαν οἱ Ἐκδόται. Τοιοῦτο χειρόγραφον δὲν ὑπῆρχεν ἐξ ἀρχῆς. Τὸ ὠνόμασεν δὲ πρῶτος αὐτὸς Πηδάλιον,³⁰ ὡς φαίνεται, εἰς τὴν ὑποσημείωσιν τῆς εἰκόνας, ἥτις παριστάνει τὴν Ἐκκλησίαν ὑπὸ σχῆμα νηὸς εἰς τὸ προμετώπιον τοῦ Βιβλίου. Εἰς τὸ Πατριαρχεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι καὶ τοῦτο τὸ Βιβλίον δεκτόν, καὶ συναριθμεῖται μὲ τοὺς ἀρχαιοτέρους Νομοκάνονας, ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ἡρανισμένον καὶ τοὺς ὁποίους ἐμεταχειρίζετο, καὶ πρὸ τοῦ Πηδαλίου καὶ τώρα, ἢ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία. Εἶναι δὲ οὗτοι ὁ Νομοκάνων τοῦ Φωτίου μὲ τὰς σημειώσεις τοῦ Βαλσαμῶνος καὶ ὁ του Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως, τοὺς ὁποίους πάντοτε Νομο-

Κατὰ δεύτερον λόγον μ' ἐρωτᾶς, ἔὰν τὸ Πηδάλιον ἐκδοθὲν κατὰ πρῶτον τὸ 1800 διὰ τοῦ τύπου, ἔφερεν ἀνέκαθεν τοῦτο τὸ ὄνομα ἢ ἄλλο, καὶ ἂν ὑπῆρχεν ἀνέκαθεν χειρόγραφον τούτου, ἂν εἶναι ἐν χρήσει καὶ τίνα νομοκάνονα μεταχειρίζεται τὸ Πατριαρχεῖον τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου. Ἀναφορικῶς εἰς τὸ Πηδάλιον, διδάσκει αὐτὸς ὁ πρόλογός του ἐκ τίνων πηγῶν συνέταξαν αὐτὸ οἱ ἐκδόται, οὔτε ἦτο ἀνέκαθεν χειρόγραφον. Αὐτοὶ πρῶτοι τὸ ὠνόμασαν Πηδάλιον, καθὼς φαίνεται κατὰ τὴν ἐξήγησιν τῆς εἰκόνας, παριστανούσης τὴν ἐκκλησίαν ὑπὸ τὴν μορφήν νηὸς εἰς τὸ μέτωπον τοῦ βιβλίου. Τὸ Πατριαρχεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως παραδέχεται τοῦτο τὸ βιβλίον καὶ τὸ συναριθμεῖ μεταξὺ τῶν ἀρχαίων Νομοκάνων, ἐξ ὧν συνετέθη καὶ τῶν ὁποίων ἔκαμε χρῆσιν ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία καὶ πρὸ τοῦ Πηδαλίου καὶ τώρα. Εἶναι δὲ ὁ Νομοκάνων τοῦ Φωτίου μὲ τὰς ἐρμηνείας τοῦ Βαλσαμῶνος καὶ ἐκεῖνος Ματθαίου τοῦ Βλαστάρεως, τοὺς ὁποίους γενικῶς ὀνομάζομεν

30. Ὁ Οἰκονόμος φαίνεται νὰ ὀμιλεῖ ἐδῶ γιὰ ἓνα ἐκδότη τοῦ Πηδαλίου («τὸ ὠνόμασεν δὲ πρῶτος αὐτὸς Πηδάλιον...»), ἐνῶ ἔχει ἤδη μιλήσει γιὰ τοὺς «ἐκδότας τοῦ Πηδαλίου». Ἄν δὲν πρόκειται γιὰ παρανόλησιν, θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἀπλῶς φραστικὸ λάθος τοῦ Οἰκονόμου· δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ δεκτὸ ὅτι ὁ Οἰκονόμος παρασύρεται ἀπὸ ἡδὴ σχηματισμένη ἐντύπωση ὅτι ὁ Νικόδημος εἶναι ὁ κύριος συντάκτης τοῦ Πηδαλίου. Τὸ χωρίο πάντως μεταφράζεται στὸν πληθυντικὸ ἀριθμὸ ἀπὸ τὸν Biener («Vocarunt id primi πηδάλιον...»· Καλλιγὰς: «Αὐτοὶ πρῶτοι τὸ ὠνόμασαν Πηδάλιον») —εἴτε γιὰ τὸ διορθῶναι οἰκοθεν ὁ Biener κατὰ τὰ συμφραζόμενα εἴτε γιὰ τὴν διόρθωσιν αὐτὴ εἶχε ἡδὴ ἐπιφέρει (ὁ Βαθιανός;) κατὰ τὴ σύνταξιν τοῦ ἀντιγράφου ποὺ ἀπεστάλη στὸν Biener.— «ἀπὸ ποίας πηγᾶς τὸν ἡρανίσθησαν»· ὑποθέτω: «τὸ ἡρανίσθησαν» («τὸ Πηδάλιον»), ὅχι «τὸν Πρόλογον»· ἔτσι καὶ ὁ Biener («id composuerint») (Καλλιγὰς: «ἐκ τίνων πηγῶν συνέταξαν αὐτό»).

κάνοντας ονομάζουσιν, και τὰς Πανδέκτας³¹
 με τὰς σημειώσεις τοῦ Ζωναρά.

Νομοκάνοντας και μεταφορικῶς Πηδάλιον.
 Ἐχομεν ἐν χρήσει και τοὺς Πανδέκτας, με
 τὴν ἐρμηνείαν τοῦ Ζωναρά.

Γ. Τὸ Πρόχειρον τῶν Νόμων τοῦ Αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοσ ἐδρίσκειται χειρόγραφον εἰς τινὰς Βιβλιοθήκας. Ἐγὼ τὸ ἀνέγνωσα εἰς τὴν πλουσιωτάτην Βιβλιοθήκην τοῦ πλησίον τῆς Θεσσαλονίκης Μοναστηρίου τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας. Ἡ ἔκλογὴ τοῦ Αὐτοκράτορος Λέοντοσ τοῦ Σοφοῦ εἶναι τυπωμένη εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Λευγκαβίου, ἣτις ἐδρίσκειται εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδοσ. Τὴν δὲ συλλογὴν τῶν 87 Νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ὑπὸ τοῦ Σχολαστικοῦ Ἰωάννου, δὲν ἐνθυμοῦμαι ἂν τὴν εἶδα ἢ χειρόγραφον ἢ τυπωμένην χωριστά. Τέλοσ, τὸ *Liber Judicialis Magni Constantini*, παρ' ἡμῶν θεωρεῖται ὡσ νόθον και ψευδεπίγραφον, και οὐδ' ἀναφέρεται ποτέ.

Πρὸσ τὴν τρίτην ἐρώτησιν. Τὸ πρόχειρον τῶν νόμων τοῦ Αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοσ ἐδρίσκειται χειρόγραφον εἰς διαφόρους βιβλιοθήκας. Ἐδρίσκειται και εἰς τὴν πλουσιωτάτην βιβλιοθήκην τοῦ Μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Ἀναστασίου πλησίον εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Ἡ ἔκλογὴ Λέοντοσ τοῦ Σοφοῦ ἐτυπώθη ἀπὸ τὸν Λεουκλάβιον εἰς τὴν συλλογὴν του, ἣτις ἐδρίσκειται εἰς πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδοσ. Δὲν ἐνθυμοῦμαι δὲ ἐὰν εἶδον χειρόγραφον ἢ ἰδιαιτέρωσ τυπωμένην τὴν συλλογὴν τῶν 87 νεαρῶν τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀπὸ Ἰωάννη τὸν Σχολαστικὸν συνταχθεῖσαν. Τὸ βιβλίον τῶν δικαστηρίων τοῦ Μεγ. Κωνσταντίνου τὸ θεωροῦμεν ὡσ νόθον και ψευδεπίγραφον και οὔτε ποτέ τὸ ἀναφερόμεν.

Ταῦτα, ἐξοχώτατε Βαρόνε, σὰς ἀποκρίνομαι αὐτοσχεδίωσ και ἐκ τοῦ προχείρου, ὅσον με συγχωροῦσιν αἱ ἐτοιμασίαι τῆς ἐγγιζούσης ὁδοιπορίας μου. Ἄν δὲν ἐνκαιρήσω νὰ ἔλθω προσωπικῶσ, σὰς ἀσπάζομαι διὰ τοῦ παρόντοσ μου και σὰς ζητῶ τὴν φιλικὴν ἀπόλυσιν ἐπευχόμενόσ σας πᾶσαν ἐδτυχίαν. Ὅσον πρὸσ τὰς ἐρωτήσεσ σας ἐπεθύμουν νὰ φανῶ χρησιμώτεροσ. Ἄλλ' ἂν εὔρητε τὴν ἀπάντησίμ μου κατωτέραν τῶν ἐλπίδων σας και ἀνίκανον νὰ ἐχαριστήση τὴν πολυμάθειάν σας, ἀντιτάξατε, σὰς παρακαλῶ, πρὸσ ἀναπλήρωσιν τοῦ ἐλλείποντοσ τὴν προθυμοτάτην μου διάθεσιν, με τὴν ὁποίαν διατελῶ, τῆς Ἐξοχότητόσ σας

ὄλοσ εἰς τοὺσ ὀρισμοὺσ

ὁ Οἰκονόμοσ Κωνσταντίνοσ Οἰκονομίδ<ησ;>

τῇ 30 Μαΐου 1825

ἐκ Π<ετρον>π<όλεωσ>

31. Γιὰ τὸ *Συνοδικὸν* τοῦ Beveridge (πὺ πάνω σημ. 11) χρησιμοποιεῖται συνήθωσ τὸ θηλυκὸ γένοσ: «ἡ Πανδέκτη», «αἱ Πανδέκται»· ἔτσι και ἐδῶ ὁ Οἰκονόμοσ. Ὁ Biener («habemus et in usu Pandectas») δὲν ἐπιτρέπει νὰ διαγνωσθεῖ τὸ γένοσ, και ἐπομένωσ ὁ Καλλιγὰσ δὲν εἶχε παρὰ νὰ μεταφράσει κατὰ τὴν παράδοση τῶν ρωμαιστῶν: τοὺσ Πανδέκτασ.

Τὸ dossier τῆς ἀλληλογραφίας αὐτῆς συμπληρώνεται μὲ ἓνα σημεῖωμα τοῦ Rozenkampf (Ἀρχεῖο Οἰκονόμων, φάκελος III, ἀρ. 229), μὲ τὸ ὅποιο, τὴν 11ῃ Ἰουνίου 1825, λίγες ἡμέρες μετὰ τὴ λήψη τῆς ἀπάντησης τοῦ Οἰκονόμου, καὶ χωρὶς νὰ ἀναφέρεται σὲ αὐτὴν, ζητεῖ νὰ γίνῃ δεκτὸς γιὰ ἐπίσκεψιν στὴν κατοικία τοῦ Οἰκονόμου. Ὑποθέτω ὅτι ἡ συνάντηση πραγματοποιήθηκε:

Le Baron de Rozenkampf désirant d'avoir l'honneur de voir le Très Révérendissime Père Oekonomos prend la liberté de s'informer s'il pourra trouver le très révérendissime Père chez lui dans la matinée et s'il voudra bien le recevoir, si ses occupations le permettent.

En attendant, le très révérendissime Père voudra bien agréer l'hommage de sa plus parfaite considération

Samedi, ce 11 juin 1825

Στὸ verso: *au Très Révérendissime, le très Révérendissime Père Oekonomos, en main.*

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Rozenkampf, ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Οἰκονόμων, ἔχει χρησιμοποιηθεῖ παλαιότερα, χωρὶς βέβαια γνώση τῶν συμφραζομένων τῆς, καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ μελέτημα τοῦ Medvedev, σὲ γενικὸ δημοσίευμα γιὰ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Οἰκονόμου, ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Δ. Μπουγάτσο.³²

32. «Ἀλληλογραφία Κωνσταντίνου Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων μετὰ ξένων διακεκριμένων προσώπων τοῦ πολιτικοῦ καὶ ἐπιστημονικοῦ κόσμου», *Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων*, Πρακτικὰ Συνεδρίου (Τσαριτσάνη 25 Μαΐου 1996), Ἀθήνα 1998, σ. 233-235. Ὁ συγγραφέας δὲν γνωρίζει τὸ ἔργο τοῦ Biener καὶ ἐπομένως καὶ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Οἰκονόμου, ἔστω κατὰ τὸ τμήμα τῆς ποῦ εἶχε γίνῃ γνωστὸ πρὶν ἀπὸ τὸ μελέτημα τοῦ Medvedev· ἀντίστοιχα, ὁ Medvedev ἀγνοεῖ τὸ δημοσίευμα τοῦ Μπουγάτσου, ἀπὸ τὸ ὅποιο θὰ ἐγνώριζε τὴν παρουσία τοῦ πρωτοτύπου τῆς ἐπιστολῆς Rozenkampf, στὴν πλήρη μορφή τῆς, στὸ ἀρχεῖο Οἰκονόμων. Ἡ εὐλογία ἀμηχανία τοῦ Μπουγάτσου, σὲ σχέση μετὰ τὰ συμφραζόμενα τῆς ἐπιστολῆς, καὶ μάλιστα μετὰ τὰ συγκεκριμένα νομοκανονικὰ προβλήματα ποῦ τίθενται, εἶναι ἐμφανῆς καὶ ὁμολογημένη: «ἢ καλυτέρα κατανόησις καὶ διασάφησις στοιχείων τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ὀφείλεται εἰς τὸν καθηγητὴν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Δημήτριον Β. Γόννην, τὸν ὅποιον ἐκ τῆς θέσεως αὐτῆς εὐχαριστῶ θερμῶς δι' αὐτὴν τὴν σημαντικὴν δι' ἐμὲ συμβολήν...». Ἐντοπίζει ὁμῶς ἐπιτυχῶς τὴ βασικὴ παρανόησιν, ἡ ὁποία βρίσκειται στὴν ἀφετηρία τῶν ἐρωτημάτων τοῦ Rozenkampf (καὶ τῶν ἀντιστοίχων θέσεων τοῦ Biener): βλ. πῶς κάτω σημ. 44.

III

Ποιά είναι η ουσία αυτής τῆς ἀλληλογραφίας; Ἐχει ἤδη καταστῆ σαφές ὅτι πρόκειται γιὰ διάλογο, ὅπου οἱ ἐρωτήσεις καὶ οἱ ἀπαντήσεις βρίσκονται σὲ πλήρη ἀναντιστοιχία.

Ὁ Rozenkampf, ἐπιφανῆς μελετητῆς τῆς παράδοσης τῆς Kormčaja Kniga,³³ τοῦ ἐπίσημου κώδικα τοῦ ρωσικοῦ κανονικοῦ δικαίου, σὲ ἔντυπη ἔκδοση ἤδη ἀπὸ τὸ 1650/1653 (Μόσχα)³⁴ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὸ ἐφαρμοζόμενο στὴν ἐποχὴ του ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Ἐκκλησία δίκαιο, ὑπὸ τὸ πρίσμα, βασικῶς, τῆς ἔρευνάς του γιὰ τὶς συλλογές τῆς παράδοσης τῆς Kormčaja, καὶ ἐπομένως σὲ σχέση, σχεδὸν ἀποκλειστικά, μὲ τὸ Πηδάλιον (1800), τὸ ὁποῖο ὑπολαμβάνει ὡς τὸ ἑλληνικὸ ἀντίστοιχο (καὶ ἐνδεχομένως πρότυπο;) τῆς σχεδὸν ὁμώνυμης, Kormčaja. Ἐπιδιώκει κυρίως νὰ διαλευκάνει δύο σημεῖα-ἀπορίες του: α) Εἶναι τὸ Πηδάλιον, ὅπως ἡ Kormčaja, ἡ ἔντυπη ἀποτύπωση, σὲ ὀριστικὴ μορφή, μιᾶς παλαιᾶς (ἴσως ἤδη βυζαντινῆς) χειρόγραφης παράδοσης, ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ εἶναι παλαιότερη τῆς Kormčaja Kniga καὶ ἐπομένως πρότυπὸ τῆς; Καὶ στὴν περίπτωση αὐτὴ ἔφερε, πάντοτε, στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα τὸν τίτλο Πηδάλιον –ποὺ θὰ ἦταν ἐπομένως καὶ αὐτὸς πρότυπο τοῦ τίτλου τῆς Kormčaja; («La traduction ayant été faite pour la première fois, il s'ensuit que jusqu'à cette époque on s'est servi des manuscrits helléniques, mais je ne trouve nulle part une explication sur le nom que la Collection a porté avant, c.à.d. si on l'a appelée Pédalion ou Nomocanon, ce

33. Κύριο ἔργο του στὸ ἀντικείμενο αὐτό: *Obzrenie Kormčej Knigi v istoričeskom vide*, Μόσχα 1829, ²Πετρούπολη 1839 (L. Burgmann – H. Kaufhold, *Bibliographie...*, ὅ.π., σ. 29 ἀρ. 113· πβ. καὶ ἀρ. 112: ἀνωτέρω σημ. 8). Ὁ I. P. Medvedev, «Ἐνα μάθημα...», ὅ.π., σ. 75 τὸν θεωρεῖ ἕνα «ἀπὸ τοὺς πρώτους ἐκδότες τῶν λεγόμενων “πηδαλιούχων βιβλίων” καὶ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς τῆς σημασίας τους γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ρωσικοῦ δικαίου»· πβ. F. A. Biener, ὅ.π., σ. 6-8 = F. A. Biener – Παῦλος Καλλιγιάς, ὅ.π., σ. 343-345. Ὁ ὅρος «πηδαλιούχων βιβλίων», ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἀμφισβητήσιμη εὐστοχία τῆς κατασκευῆς του, εἶναι ὁ καθιερωμένος γιὰ τὰ βιβλία-νομοκανονικὲς συλλογές τῆς παράδοσης τῆς Kormčaja: βλ. καὶ Ἰωάννης Δ. Μπουγάτσος, «Ἀλληλογραφία...», ὅ.π., σ. 233 σημ. 139.

34. Βασικὴ μελέτη: Ivan Žužek, *Kormčaja Kniga. Studies on the Chief Code of Russian Canon Law* [= *Orientalia Christiana Analecta*, 168], Ρώμη 1964, ὅπου καὶ συγκέντρωση τῆς βιβλιογραφίας. Βλ. καὶ τὴ βιβλιογραφία: L. Burgmann – H. Kaufhold, *Bibliographie...*, ὅ.π., σ. 26-42 (γιὰ τὶς συμβολές τοῦ Rozenkampf: *Στὸ ἴδιο*, index, σ. 324).

qui au fond est la même chose)· ο Rozenkampff θεωρεί λοιπόν ότι το νέο έργο που προσέφεραν οι έχδότες του *Πηδάλιου* στο προϋπάρχον, υποτίθεται, ύλικό είναι ή μετάφρασή του στη νεοελληνική. β) Υπό το δεδομένο (γι' αυτόν) ότι το *Πηδάλιον* αποτελεί την επίσημη, και εισηγμένη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, νομική συλλογή τής ελληνικής Έκκλησίας, το ελληνικό αντίστοιχο τής ρωσικής *Kormčaja*, με χαρακτηριστικά αποκλειστικότητας (και οίονει καταργητικό τών προηγούμενων συλλογών και υποτιθεμένων «κωδικοποιήσεων»), πώς δὲν έχει περιλάβει βυζαντινή νομική ύλη (του έκκλησιαστικού και του κοσμικού δικαίου), ή όποία περιέχεται, έντούτοις, σέ σλαβονική μετάφραση, στη ρωσική *Kormčaja* —ιδίως μάλιστα άν το ελληνικό *Πηδάλιον*, στην υποτιθέμενη παλαιά χειρόγραφη μορφή του, υπήρξε πράγματι το πρότυπο από όπου έχει άντλήσει ή *Kormčaja*; και τώρα που ή ύλη αυτή έχει «παραλειφθεί» από το *Πηδάλιον*, έξακολουθεϊ νά αποτελεί δίκαιο «έν ισχύϊ», υπό το δεδομένο πάντοτε ότι το *Πηδάλιον* είναι πλέον, υποτίθεται, ό μόνος, και σέ αποκλειστική χρήση, επίσημος («κώδικας») τής ελληνικής Έκκλησίας;

Η ύλη αυτή, φυσικά μεταξύ πλήθους άλλων κειμένων του κοσμικού και κανονικού δικαίου και τής έκκλησιαστικής γραμματείας που έχουν περιληφθει στην *Kormčaja Kniga* και ασφαλώς δὲν (υπήρξε ποτέ περίπτωση νά) περιέχονται στο *Πηδάλιον*, είναι (α) ό «Νομοκάνων εϊς ιδ' τίτλους» (τόν όποιο βέβαια αποκαλεϊ, κατά τή βυζαντινή και μεταβυζαντινή πρακτική, ή όποία είναι ακόμη πρακτική τής εποχής του, «Νομοκάνονα του Φωτίου»)³⁵ τά δύο επιφανέστερα βυζαντινά νομοθετικά κείμενα που μεταφέρονται αυτούσια, σέ μετάφραση, στην *Kormčaja*: (β) ό *Πρόχειρος Νόμος*³⁶ και (γ) ή *Έκλογή* τών 'Ισαύρων,³⁷ τήν όποία ή *Kormčaja* αποδίδει στον Λέοντα ζ' τόν Σοφό και τόν γιό του Κωνσταντίνο Ζ' Πορφυρογέννητο, απόδοση (Λέων ό Σοφός) τήν όποία επαναλαμβάνει, όπως είδαμε, ό Rozenkampff, και, στην απάντησή του, ό Οικονόμος· και επίσης (δ) ό *Liber iudicialis* «του Μεγάλου Κωνσταντίνου» («ou du moins attribué à cet Empereur»), άρκειται νά παρατηρήσει ό Rozenkampff: πρόκειται για τó *Zakon sudnyj ljudem*, κείμενο από τά ιδρυτικά τής σλαβικής νομικής παράδοσης,

35. Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οί πηγές...*, ό.π., σ. 198-202, 327-330. Για μία κάπως περιέργη παρουσίαση τής θέσης του Νομοκάνονος στην έντυπη *Kormčaja Kniga* βλ. Ivan Žužek, ό.π., σ. 23, 25-26, 37-38, 67-68 και *passim* (index, σ. 321).

36. Κεφ. 49/48 τής έντυπης *Kormčaja Kniga*: Ivan Žužek, ό.π., σ. 88-89.

37. Κεφ. 50/49 τής έντυπης *Kormčaja Kniga*: Ivan Žužek, ό.π., σ. 89-90.

βασιζόμενο εύρέως στην Έκλογή,³⁸ τὸ ὁποῖο ἡ ἔντυπη *Kormčaja* ἀποδίδει στὸν Μεγάλον Κωνσταντῖνο³⁹ καὶ (ε) ἡ λεγόμενη «συλλογὴ εἰς 87 κεφάλαια» (*Collectio LXXXVII capitulorum*), ἀπὸ νεαρὲς τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων (σὲ ἀποσπάσματα ἢ, συνηθέστερα, σὲ ἐπιτομὴ) τοῦ Ἰωάννου Σχολαστικοῦ –καὶ ὄχι βέβαια συλλογὴ 87 νεαρῶν, ὅπως νομίζει ὁ Rozenkampf καὶ ἐπαναλαμβάνει ὁ Οἰκονόμος.⁴⁰

Ἡ ἐμμονὴ στὴν ἀναγκαιότητα τῆς παρουσίας τῶν κειμένων αὐτῶν (καὶ) στὸ ἑλληνικὸ *Πηδάλιον* (σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ, προφανῶς, τὰ ἐν χρήσει ἀκόμη θέματα ἀπὸ τὰ νομικὰ αὐτὰ κείμενα), ὅπως τὸ ἀντιλαμβάνεται ὁ Rozenkampf, τὸν ὀδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι «tout ce qui se trouve dans ces pièces a été distribué à sa place dans tout l'ouvrage» –ἀπάντηση τοῦ «προβλέπει» ὅτι θὰ εἶναι καὶ ἡ ἀπάντηση τοῦ ἀναποκριτῆ του, «néanmoins il se pourroit que Vous pourriez m'indiquer encore une raison». Τὸ ἴδιο ὑποθέτει, εἰδικότερα, καὶ γιὰ τὸν «Νομοκάνονα εἰς ἰδ' τίτλους»:

«parce qu'on a fait entrer tout ce qu'il contient soit une texte soit en parallèles dans les notes mêmes ainsi que dans les glosses ou citations qui se trouvent à la marge. Je suppose que c'est cette raison, mais il se pourroit qu'il y en eût une autre que j'ignore»

–καὶ διερωτᾶται ἂν στὰ ἐκκλησιαστικὰ δικαστήρια (ἢ «consistoires»), προσθέτει μὲ τὴν ἐκκοσμηκευμένη «προτεσταντίζουσα» ὀρολογία τῆς ρωσικῆς πρακτικῆς τῆς ἐποχῆς του, ἡ ὁποία θεωρεῖ ὅτι ἰσχύει καὶ στὸν χῶρο τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου)⁴¹ γίνετα ἀποκλειστικὰ χρῆση (καὶ

38. Κεφ. 46 τῆς ἔντυπης *Kormčaja Kniga*: Ivan Žužek, ὁ.π., σ. 18-20, 85-86 (ὁ Žužek μετέφραξε «The Penal Code for Laymen») (ὁ Dvorník: «Juridical Law from Laymen»): Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, ὁ.π., σ. 168 σημ. 62. Εἰδικά: Χ. Παπαστάθης, *Τὸ νομοθετικὸν ἔργον τῆς κυριλλομεθοδιανῆς ἱεραποστολῆς ἐν Μεγάλῃ Μοραβίᾳ* [= Ἑλληνικὴ Ἑταιρεία Σλαβικῶν Μελετῶν, 2], Θεσσαλονίκη 1978, σ. 61-68. Περαιτέρω βιβλιογραφία: L. Burgmann – H. Kaufhold, *Bibliographie...*, ὁ.π., σ. 49-60. Ἑλληνικὴ μετάφραση: Γ. Γκρινιάτσος, «Νόμος διὰ τὰ δικάζονται οἱ ἄνθρωποι», *Ἐπετηρὶς Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 23 (1976), 180-187, μὲ εἰσαγωγὴ Π. Ι. Ζέπου.

39. Ὁ Ἰωάννης Δ. Μπουγάτσος, «Ἀλληλογραφία...», ὁ.π., σ. 234 σημ. 143, ὁ ὁποῖος ἀδυνατεῖ νὰ ταυτίσει τὸ κείμενο, παραπέμπει στὸ ἄρθρο «Liber iudiciorum» τῆς *The New Encyclopaedia Britannica*, τ. VII (1967), σ. 328.

40. Κεφ. 42 τῆς ἔντυπης *Kormčaja Kniga*: Ivan Žužek, ὁ.π., σ. 82. Γιὰ τὸ κείμενο: Σπ. Ν. Τρωιάνος, *Οἱ πηγές...*, ὁ.π., σ. 192-195.

41. Konsistorij: γιὰ τὴ λειτουργία τους στὴ Ρωσία βλ. Ivan Žužek, *Kormčaja Kniga*, ὁ.π., σ. 277-280.

ἐπίκληση) μόνον τοῦ *Πηδάλιου* ἢ εἶναι ἐπιτρεπτή ἢ παραπομπή στὸν «Νομοκάνονα εἰς ἰδ' τίτλους» (ἢ σὲ ἄλλες πηγές)!

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ νομικὸς κόσμος, τὸν ὁποῖο προϋποθέτει ἡ λογικὴ αὐτή, εἶναι ξένος πρὸς τὸν Οἰκονόμο, ὁ ὁποῖος ἀδυνατεῖ (ἢ ἀρνεῖται) νὰ ἀντιληφθεῖ καὶ τὴ συλλογιστικὴ τοῦ Rozenkampf καὶ τὰ πραγματικὰ δεδομένα στὰ ὁποῖα βασίζεται. Γι' αὐτὸν –καὶ γιὰ τὴν Ἐκκλησία– τὸ *Πηδάλιον* εἶναι ὅ,τι στὴν πραγματικότητά εἶναι: μία ἰδιωτικῆς προέλευσης συλλογὴ τῶν κανόνων, μία κανονικὴ συλλογὴ, ὅπως αὐτὲς ποὺ γνώρισε ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὸν βίό της, παλαιότερες καὶ νεότερες, μαζὶ μὲ τίς ὁποῖες κατατάσσεται· δὲν ἀποτελεῖ ἐπίσημο «κώδικα» καὶ δὲν τίθεται θέμα νομικῆς ἰσχύος της ἢ νομικῆς ἰσχύος ἢ ὁποῖα νὰ ἀντλεῖται γιὰ ὁποιαδήποτε κείμενα ἀπὸ τὴ μνεῖα ἢ τὴ χρησιμοποίησή τους ἐντὸς αὐτῆς, πολὺ λιγότερο ἀπὸ τίς γνώμες τῶν συντακτῶν της· τὸ ὁποιοδήποτε κύρος της σὲ σχέση μὲ ἄλλες συλλογές μπορεῖ νὰ βασίζεται μόνον στὴν ποιότητά της, καὶ ὅχι σὲ ὁποιαδήποτε τυπικὴ ἰσχύ της, ποὺ δὲν ὑπάρχει.⁴² Καὶ βέβαια δὲν τίθεται θέμα ἀποκλειστικῆς δικαστικῆς χρήσης της ἢ ἐν γένει ἐπίσημης χρήσης της: τὸ κύρος ἔχουν ἀφ' ἑαυτῶν οἱ ἱεροὶ κανόνες ποὺ περιέχονται στὸ *Πηδάλιον*, καὶ δὲν ἐνεργεῖ νομιμοποιητικὰ ἢ παρουσία τους σὲ αὐτὴν ἢ σὲ ὁποιαδήποτε ἄλλη κανονικὴ συλλογὴ.

«Εἰς τὸ Πατριαρχεῖον τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι καὶ τοῦτο τὸ βιβλίον δεκτόν, καὶ συναριθμεῖται μὲ τοὺς ἀρχαιοτέρους Νομοκάνονας, ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ἡραμισμένον καὶ τοὺς ὁποίους ἐμεταχειρίζετο, καὶ πρὸ τοῦ *Πηδάλιου* καὶ τώρα, ἢ Ἐκκλησίας».

ὡς τέτοιες ἀντίστοιχες πρὸς τὸ *Πηδάλιον*, καὶ σὲ χρῆση πάντοτε, κανονικὲς συλλογές («ἐκ τῶν ὁποίων εἶναι ἡραμισμένον» καὶ τὸ ἴδιο τὸ *Πηδάλιον*) μνημονεύονται ὁ «Νομοκάνων εἰς ἰδ' τίτλους», τὸ *Σύνταγμα* τοῦ Ματθαίου Βλάσταρη, καὶ σὲ ἴση μοῖρα ἐντυπες συλλογές ποὺ ἔχουν ἐκπονηθεῖ στὴ Δύση, ὅπως τὸ *Συνοδικὸν* τοῦ Beveridge –μὲ τὰ σχόλια τῶν βυζαντινῶν ἐρμηνευτῶν. Φυσικὰ δὲν τίθεται θέμα «ἀρχαιότητος» τοῦ *Πη-*

42. Ἡ παρανόηση εἶναι βέβαια συνήθης καὶ σὲ μεταγενέστερα κείμενα, ἀκόμη καὶ σὲ δυτικὰ συνήθως συστηματικὰ ἔργα, ἀλλὰ ὅχι μόνον σὲ αὐτά. Τὴν ἐπίσημανση ἔχει κάνει καίρια, καὶ μὲ τὸν τίτλο μόνον τοῦ ἄρθρου του, ὁ Παῦλος Μενεβίσογλου, «Ἡ κανονικὴ συλλογὴ *Πηδάλιον*», *Χαριστέιον Σεραφεῖμ Τίμα ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 147-166. Ἀντίστοιχη παρανόηση θὰ ἐπικρατήσῃ μετέπειτα, στὴ δυτικὴ κυρίως κανονικὴ γραμματεία, καὶ ὡς πρὸς τὸ *Σύνταγμα* τῶν Ράλλη-Ποτλῆ, τὸ ὁποῖο θὰ ἐκληφθεῖ ὡς ἡ «ἐπίσημη» κανονικὴ συλλογὴ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

δαλίου, παλαιᾶς χειρόγραφης παράδοσής του ἢ χρήσης τοῦ τίτλου *Πηδάλιον* στήν ἀρχαιότερη ἐλληνική κανονική παράδοση: τὸ *Πηδάλιον* δὲν εἶναι ἡ ἐντυπη ἀποτύπωση προϋπάρχουσας γραμματείας, εἶναι τὸ δημιουργήμα τῶν (ιδιωτῶν) συντακτῶν του, καὶ σ' αὐτοὺς ὀφείλει τὴν ὀνομασία του· δὲν εἶναι μία βυζαντινὴ *Kormčaja Kniga*, οὔτε ὡς πρὸς τὴν προέλευση, οὔτε ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενο, οὔτε ὡς πρὸς τὴ νομικὴ ἰσχὺ. «Τοιοῦτο χειρόγραφον δὲν ὑπῆρξεν ἐξ ἀρχῆς· τὸ ὠνόμασαν δὲ πρῶτοι αὐτοὶ Πηδάλιον...».⁴³

Καὶ βέβαια δὲν ἐτίθετο θέμα νὰ ἐνταχθοῦν στὸ *Πηδάλιον*, συλλογὴ τῶν ἱερῶν κανόνων, κείμενα ἄλλης προέλευσης, ὅπως τὰ περιεχόμενα στήν *Kormčaja Kniga* καὶ μνημονεῦόμενα στὶς ἐρωτήσεις τοῦ *Rozenkampff*.⁴⁴ Ὁ ρώσος νομικὸς ἀδυνατεῖ νὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι ἡ βυζαντινὴ νομοθεσία δὲν χρειάσθηκε νὰ εἰσαχθεῖ μὲ τυπικὴ νομικὴ πράξη στὸν ἔννομο βίο τῆς Ἐκκλησίας. Ἀκόμη καὶ κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, ἡ νομικὴ ἰσχὺς (ἢ μὴ) τῶν βυζαντινῶν νομοθετημάτων δὲν ἀπαιτοῦσε τὴ «νομιμοποίηση» τους μὲ τὴν ἐνταξίη τους σὲ ὅποιαδήποτε («κωδικοποίηση») καὶ ἡ ἔκταση ἐφαρμογῆς τους στήν πράξη ἦταν ἀνεξάρτητη ἀπὸ τέτοιες («νομιμοποιητικὲς») διαδικασίες, τῶν ὁποίων δὲν εἶχαν ἀνάγκη—ὅπως εἶχαν ἐνδεχομένως στὴ διαφορετικὴ ἔννομη τάξη τῆς Ρωσίας καὶ ὑπὸ τὴν *Kormčaja*.⁴⁵

43. Γιὰ τὸ ὄνομα: Παῦλος Μενεβίσογλου, *Τὸ Πηδάλιον...*, ὁ.π., σ. 123-127.— Εἶδαμε ὅτι γιὰ τὸν *Rozenkampff*, ἡ συμβολὴ τῶν συντακτῶν τοῦ *Πηδαλίου* ἦταν ἀπλῶς ἐκδοτικὴ σὲ ὑφίσταμένη, ἤδη συγχροτημένη, νομοκανονικὴ συλλογὴ: θὰ συνίστατο κυρίως στὴ μετάφραση τῶν κανόνων στὴ νεοελληνικὴ—ἢ ἐνδεχομένως στὴ «μετάφραση» τοῦ (ὑποτιθεμένου ὡς προϋπάρχοντος) ὅλου ἔργου, ὅπως ἦταν ἡ μετάφραση τῶν κειμένων τῆς *Kormčaja* στὴ σλαβονικὴ καὶ θεωρεῖ σταθερὰ (καὶ ἐδῶ ὁ Οἰκονόμος δὲν ἀποπειρᾶται τὴ διάκριση) ὅτι *Πηδάλιον* καὶ *Νομοκάνων* εἶναι οὐσιαστικὰ ταυτόσημοι ὅροι: ἂν αὐτὸ ἰσχύει γιὰ τὴν *Kormčaja Kniga*, δὲν εἶναι ἀσφαλῶς ἡ περίπτωση τοῦ *Πηδαλίου*, ποῦ δὲν ἀποτελεῖ νομοκανονικὴ συλλογὴ, ἀλλὰ συλλογὴ τῶν ἱερῶν κανόνων.— Ἀντίθετα, τὸ *Πηδάλιον* θὰ ἀποτελέσει βασικτότατη πηγὴ κατὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς νέας ἐντυπῆς κανονικῆς συλλογῆς *Kniga Pravil* (1839), ἡ ὁποία εἶναι, ὅπως αὐτό, ἔκδοση τῶν ἱερῶν κανόνων στὸ πρωτότυπο ἐλληνικὸ κείμενο καὶ σὲ μετάφραση (ἐδῶ: νεοσλαβονικὴ, οὐσιαστικὰ ρωσικὴ): Παῦλος Μενεβίσογλου «Ἡ ρωσικὴ κανονικὴ συλλογὴ *Kniga Pravil* καὶ τὸ *Πηδάλιον*», *Δόσημα εἰς τὸν καθηγητὴν Βασίλειον Ἀναγνωστόπουλον*, Ἀθήνα 2007, σ. 179-191 = Ὁ ἴδιος, *Τὸ Πηδάλιον...*, ὁ.π., σ. 363-375· Ivan Žužek, *Kormčaja Kniga*, ὁ.π., σ. 102-106, 265-289.

44. Πβ. καὶ Ἰωάννης Δ. Μπουγάτσος, «Ἀλληλογραφία...», ὁ.π., σ. 234: «Γενικώτερον ἡ ἀπορία τοῦ *Rosenkampff* τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἦτο εὐλόγος, διότι δὲν εἶχε γίνῃ κατανοητὸν...»· ἀλλὰ ἡ συνέχεια τῆς ἀνάπτυξης, ἀναφερομένη στὸ Βυζάντιο καὶ τὴν παλαιοσλαβικὴ παράδοση, παρεκκλίνει ἀπὸ τὸ κυρίως θέμα τοῦ *Rozenkampff*.

45. Πβ. ἀργότερα ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο, σὲ σχέση μὲ τὰ τῆς ἐλλαδικῆς Ἐκκλησίας:

Ὁ Οἰκονόμος ἀρκεῖται, λοιπόν, νὰ ἀπαντήσῃ, ὡς πρὸς τὰ συγκεκριμένα κείμενα, ἐντελῶς ἐκτὸς ἐρωτήματος, ἐπειδὴ δὲν εἶχε ἀντιληφθεῖ ἢ προσποιούμενος ὅτι δὲν εἶχε ἀντιληφθεῖ τὸ ἀντικείμενό του, μνημονεύοντας στοιχεῖα γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἀνέκδοτου ἀκόμη τότε, *Προχείρου Νόμου καὶ τὴν πρώτη ἐντυπη ἐκδοση τῆς Ἐκλογῆς* στὸ *Ius Graecoromanum* τοῦ Leunclavius, τὴν ὁποία ἤδη τοῦ εἶχε μνημονεύσει ὁ Rozenkampff, καὶ δηλώνοντας τὴν πλήρη ἄγνοιά του γιὰ τὴ συλλογὴ «τῶν 87 νεαρῶν» τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σχολαστικοῦ. Πλήρῃ ἄγνοια φαίνεται νὰ ἔχει ὁ Οἰκονόμος καὶ γιὰ τὸν *Liber Iudicialis Magni Constantini* –τὸν ὁποῖο πιθανότατα δὲν εἶχε ποτὲ ἀκούσει μέχρι τότε καὶ εὐλόγα ἀδυνατεῖ νὰ ταυτίσει· ἢ ἀπάντησέ του «παρ’ ἡμῖν θεωρεῖται ὡς νόθον καὶ ψευδεπίγραφον, καὶ οὐδ’ ἀναφέρεται ποτέ», τυπικὰ ἀκριβῆς καθ’ ἐαυτὴν, προδίδει ἴσως αὐτὴ τὴν ἄγνοια· ἀλλὰ ἴσως ὑπὸ τὸ ὄνομα «*Liber... Magni Constantini*» ὁ Οἰκονόμος ἔχει νομίσῃ ὅτι γίνεται ἀναφορὰ στὴν ψευδο-Κωνσταντινεῖα δωρεά, ἓνα κείμενο ἀσφαλῶς ἀνόθον καὶ ψευδεπίγραφον», τὸ ὁποῖο περιέχεται ἐπίσης στὴν *Kormčaja Kniga*.⁴⁶ Ὅποιαδήποτε ἀναφορὰ στὴν οὐσία τοῦ ἐρωτήματος τοῦ Rozenkampff ἀπουσιάζει ἐδῶ.

Ὅσο γιὰ τὸ πρῶτο, ἄλλης τάξεως, ἐρώτημα τοῦ Rozenkampff σὲ σχέση μετὰ τὴ σημασία τῶν λέξεων *ὄρος*,⁴⁷ *κανὼν* καὶ *νόμος* σὲ ἓνα συγκεκρι-

---

«Οἱ βυζαντινοὶ περὶ τῆς Ἐκκλησίας νόμοι ἰσχύουν ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων οὐχὶ καθ’ ὃ νόμοι πολιτικοὶ πρὸς κοσμικὰς μεταβαλλόμενοι περιστάσεις, ἀλλὰ καθ’ ὃ διατάξεις ὀρθοδόξων αὐτοκρατόρων, μίαν καὶ ὀρθόδοξον ἐκκλησίαν προστατευόντων καὶ τὰς ἀγίας οἰκουμενικὰς συνόδους ἀποδεχομένων ὡς τὸ Ἅγιον Εὐαγγέλιον» (*Τὰ σωζόμενα Ἐκκλησιαστικὰ Συγγράμματα* (ἔκδ. Σοφ. Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμου), τ. Γ’, Ἀθήνα 1865, σ. 153.— Ὁ ἴδιος ὁ Οἰκονόμος στὶς 16 Σεπτεμβρίου 1848, γράφοντας ἀπὸ τὴν Ἀθήνα πρὸς τὸν πατριάρχη Ἄνθιμο ς’ ἐνόψει τῆς ἀνακήρυξης τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, θὰ προσδώσει μεγαλύτερο κύρος στὸ *Πηδάλιον*, γιὰ νὰ ἀποκρούσῃ σκέψεις τοῦ Φαρμακίδου νὰ ἐκδώσῃ *Πηδάλιον*, στὸ ὁποῖο «δείκνυσι τίνες κανόνες ὑπάρχουσιν ἐν χρήσει καὶ τίνες κατηργήθησαν εἰς ἀχρησίαν, ἤγουν καινοτομεῖ πηδάλιον τῆς ἐλληνικῆς ἐκκλησίας!» (Γ. Δ. Μεταλληνός, *Ἑλλαδικὸ αὐτοκεφάλου παραλειπόμενα*, Ἀθήνα 1983 (ἔ1989), σ. 134· βλ. τὸν σχολιασμὸ *Στὸ ἴδιο*, σ. 126-127: «ἀντιπηδάλιο» τοῦ Φαρμακίδου).

46. Ivan Žužek, *Kormčaja Kniga*, ὁ.π., σ. 100-101, 156-157· συνοδεύεται, ὡς ἀντίρροπο, ἀπὸ μία ἐκθεση περὶ τῆς «ἀποστασίας» τῆς ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Πβ. καὶ F. A. Biener, ὁ.π., σ. 72-82 = F. A. Biener – Παῦλος Καλλιγὰς, ὁ.π., σ. 398-405.

47. Ὁ τρόπος γραφῆς τῆς λ. *ὄρος* στὰ ἐλληνικὰ στὸ χειρόγραφο τοῦ Rozenkampff, μετὰ λαβικὸ ὅμως ductus, ἀναγκάζει τὸν Ἰωάννη Δ. Μπουγάτσο, «Ἀλληλογραφία...», ὁ.π., σ. 233 νὰ διαβάσῃ: ὄφος.

μένο κείμενο, έχει μείνει και αυτό ουσιαστικά αναπάντητο: ο Οικονόμος άρχειται σε μία άνάπτυξη περι τοῦ «τι διαφέρουσι παρὰ τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς συγγραφεῦσιν αἱ τρεῖς λέξεις, ὄρος, κανών, νόμος»,⁴⁸ ἐνῶ ἐπρόκειτο γιά τὰ προβλήματα ποῦ δημιουργοῦσε ἡ συγκεκριμένη χρήση τῶν λέξεων σε ἕνα χωρίο, τὸ ὁποῖο θὰ ἔθετε ὑπόψη τοῦ Οἰκονόμου ὁ κομιστής τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Rozenkamp: («J'ose demander Votre décision sur ce passage que Mr Batiamo aura l'honneur de Vous présenter»). Μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ ἔλληνας βοηθὸς τοῦ Rozenkamp ἐξετέλεσε πιστὰ τὴν ἀποστολή του, ἀλλὰ δὲν θὰ μπορέσουμε πιθανότατα ποτὲ νὰ ἐντοπίσουμε τὸ ἐπίμαχο χωρίο.

Ὅπως εἶδαμε, ἡ ἀπάντηση τοῦ Οἰκονόμου, τὴν ὁποία ὁ Rozenkamp δὲν εἶχε προορίσει γιά τὸν Biener, ἀλλὰ γιά τὶς δικές του ζητήσεις⁴⁹ –καὶ ἀφοῦ ἀσφαλῶς δὲν τὶς ἱκανοποίησε–, κατέληξε (ὑποθέτω σε ἀντίγραφο ἐκπονημένο ἀπὸ τὸν ἔλληνα βοηθὸ τοῦ Rozenkamp) στὰ χέρια τοῦ Biener, ὅταν αὐτὸς ζήτησε ἀπὸ τὸν ρῶσο ἀνταποκριτὴ του πληροφορίες γιά τὸ σύγχρονό τους ἑλληνικὸ κανονικὸ δίκαιο. Ὁ Biener, ἀγνοώντας τὰ ἐρωτήματα τοῦ Rozenkamp, ὑπέλαβε τὴν ἀπάντηση ὡς καταγραφή τῶν πηγῶν τοῦ κανονικοῦ δικαίου ποῦ χρησιμοποιεῖ ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία στὶς ἡμέρες του: («Docet nos itaque haec epistola, quibus fontibus recentior Graecorum ecclesia uti soleat») (Καλλιγὰς: «Αὐτὴ ἡ ἐπιστολὴ διδάσκει πόσας πηγὰς μεταχειρίζεται ἡ νεωτέρα Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία»)⁵⁰ ἀκόμη χειρότερα, ἀγνοώντας ὅλη τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ Οἰκονόμου, τὴν ὁποία προφανῶς δὲν ἀντιλαμβάνεται, ἐπιμένει, ὅπως εἶδαμε, σε ὅ,τι ἀκριβῶς ἐκεῖνος προσπαθεῖ νὰ ἀποκλείσει, στὸν ἐπίσημο χαρακτήρα τοῦ Πηδαλιου, ὡς τῆς ἐν ἰσχύι κωδικοποίησης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου

48. Στὸ σημεῖο αὐτὸ τῆς ἐπιστολῆς ὁ Οἰκονόμος, ἀναφερόμενος στὸν σύνθετο ὄρο: *Νομοκάνων*, παρεμβάλλει ἕνα ἀπὸ μνήμης, ὅπως λέγει, παράθεμα ἀπὸ τοὺς πρώτους στίχους (1-5) τοῦ ποιήματος τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ *De Nomocanone*: PG 122, στ. 919-924 (ἔκδοση Bosquet = Meerman): L. G. Westerink, *Michaelis Pselli Poemata*, Στουτγάρδη–Λειψία 1992, σ. 77-80.

49. Ἔτσι καὶ ὁ I. P. Medvedev, «Ἐνα μάθημα...», ὅ.π., σ. 76: («O Rosenkamp, εὐρισκόμενος τότε στὸ τελευταῖο στάδιο τῶν ἐρευνῶν του ὡς πρὸς τὴν ἱστορία τοῦ ἀρχαίου ρωσικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου...»).

50. Ὁ Καλλιγὰς δὲν ἀντιλαμβάνεται ὅτι, εἰδικὰ στὸ σημεῖο αὐτό, ἡ λ. *Graecorum* δὲν ἀναφέρεται, ὅπως συνήθως, στοὺς ἀνατολικούς ἐν γένει χριστιανούς, ἀλλὰ στὴν ἑλληνικὴ ἢ ἑλληνόφωνη Ἐκκλησία, σε ἀντιδιαστολή πρὸς ὅσα ἀναγράφει ὁ Biener γιά τὶς σλαβικὲς Ἐκκλησίες καὶ τὴ ρουμανική.

τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας: «Patriarcha Constantinopolitanus cum Synodo sua novum codicem canonum ordinavit atque firmavit qui πηδάλιον inscribitur» (Καλλιγὰς: «συνέταξε καὶ ἐστερέωσεν ὁ Πατριάρχης τῆς Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τῆς Συνόδου τοῦ νέου κώδικα ἐπιγραφόμενον Πηδάλιον...»), ὑπὸ τὸν τίτλο: «De Πηδαλίῳ ecclesiae Graecae recentioris, auctoritate Patriarchae Constantinopolitani edito» (: Περὶ τοῦ πηδαλίου τῆς νεωτέρας Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐκδοθέντος κατὰ διαταγὴν τοῦ Πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως).

Ἦταν τὸ τέλος ἐνὸς διαλόγου κωφῶν, στὸν ὁποῖο ἐπρόκειτο νὰ δώσουν συνέχεια ὁ Biener καὶ ὁ Καλλιγὰς, δυὸ ἐπιφανεῖς ἀμέτοχοι θεατές, χωρὶς καὶ πάλι νὰ μποῦν στὴν οὐσία του.

IV

Ὁ Παῦλος Καλλιγὰς θὰ συναντηθεῖ καὶ πάλι, αὐτὴ τὴ φορὰ σὲ σκληρῆ, ἀκόμη καὶ φραστικά, ἀντιπαράθεση, μὲ τὸν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο τὸ ἐπόμενο ἔτος μετὰ τὴ δημοσίευση τῆς μετάφρασῆς τοῦ Biener, ὅταν ὁ παλαιὸς σπουδαστὴς στὴν καλβινικὴ Ἑλβετία, ἡ ὁποία ἔχει ἀσκήσει βαθιὰ ἐπιρροὴ στὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς κοσμοθεωρίας του,⁵¹ συντάσσει, ὡς προσωπικὴ ἀπάντηση πρὸς τὸν Οἰκονόμο, τὸ «προτεσταντικότερο», ὡς διδασκαλία καὶ ἰδεολογία, κείμενό του: *Οἱ τρεῖς ἱερατικοὶ βαθμοὶ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν πρεσβύτερον καὶ οἰκονόμον κ. Κωνσταντῖνον τὸν ἐξ Οἰκονόμων καὶ κατὰ τὰς Ἁγίας Γραφάς. Ἀπάντησις εἰς τὴν ἀπὸ 25 Νοεμβρίου 1835 ἐπιστολιμαίαν διατριβὴν ὡς πρὸς τοὺς τρεῖς ἱερατικοὺς βαθμοὺς τῆς Ἐκκλησίας, Ἀθήνα 1841 = Μελέται..., τ. Α', σ. 406-442. Εἶναι τὸ ἀμέσως ἐπόμενο μετὰ τὴ μετάφραση τοῦ Biener δημοσίευμα τοῦ Καλλιγᾶ, ἀμέσως ἐπόμενο καὶ στὴ μεταθανάτια ἐκδοση τῶν *Μελετῶν*... Ὅμως, μποροῦμε ἄραγε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Καλλιγὰς γινώριζε ποιὸς ἦταν, δέκα χρόνια πρὶν, ὁ «Oeconomus et Chartophylax» τοῦ Biener, καὶ τῆς δικῆς του μετάφρασης;*

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ

51. Πβ. M.-P. Masson-Vincourt, *Ὁ Παῦλος Καλλιγὰς...*, ὁ.π., σ. 88-93 καὶ *passim*.

Résumé

DE CONSTANTIN OIKONOMOS A PAUL CALLIGAS
« Une leçon de droit canonique » que l'on n'a pas apprise

Une correspondance de 1825 entre le canoniste russe Gustav Andreevič Rozenkampf (1764-1832) et Constantin Oikonomos (1780-1857), mise en évidence en 2008 par Igor P. Medvedev, d'après les papiers de Rozenkampf dans les archives de Saint-Pétersbourg, est ici complétée par des documents conservés dans les archives Oikonomos au Centre de Recherche sur l'Hellénisme Médiéval et Moderne de l'Académie d'Athènes et fournie d'un commentaire. Rozenkampf s'intéresse surtout au *Pédalion* du 1800 qu'il regarde, à tort, comme l'édition moderne d'une vieille collection canonique grecque, dont le patriarcat de Constantinople aurait fait son code officiel; cette prétendue ancienne version du *Pédalion* aurait été le modèle ou la source principale de la *Kormčaja Kniga* russe. Oikonomos répond aux questions de Rozenkampf, dont il ne saisit sans doute pas le contexte, d'une manière quelque peu superficielle, mais il rend clair le caractère non-officiel du *Pédalion*, en tant qu'une simple édition privée moderne et commentée des canons. Rozenkampf ne semble pas avoir tiré profit de ces réponses. Mais on peut maintenant en établir un emploi qui est passé inaperçu: une partie des réponses d'Oikonomos, envoyée par Rozenkampf à Friedrich August Biener (1787-1861), a été citée dans son *De collectionibus canonum ecclesiae graecae schediasma literarium* (Berlin 1827), traduit par la suite en grec par Paul Calligas (1814-1896) en 1840: même ici, les réponses d'Oikonomos ont été employées en dehors voire à l'encontre de leur contexte.

C. G. PITSAKIS